

DEJINY A
DEJINY FILOZOFIE
ETIKA A MORÁLNA
KLASICKÁ
SLOVENSKÉ

2020 DOCTORANDORUM DIES

DEJINY A TEÓRIA UMENIA A ARCHITEKTÚRY
DEJINY FILOZOFIE
ETIKA A MORÁLNA FILOZOFIA
KLASICKÁ ARCHEOLÓGIA
SLOVENSKÉ DEJINY
SOCIÁLNA PSYCHOLÓGIA
SYSTEMATICKÁ FILOZOFIA

DOCTORANDORUM DIES 2020

TRNAVA 2020

DOCTORANDORUM DIES 2020

ZOSTAVOVATELIA: Mgr. Mária Dėdov, PhD.
doc. Mgr. Ingrid Halászová, PhD.
doc. PhDr. Zuzana Lopatkov, PhD.

RECENZENTI: prof.PhDr.Marta Dobrotkov, CSc.
Mgr.Jitka Gurakov, PhD.
prof. Peter Halama, PhD
doc.Mgr.Ingrid Halászová, PhD.
prof.ThDr.Mgr.Helena Hrehov, PhD.
doc.Mgr.Miloš Marek, PhD.
doc.PhDr.Eva Orbanová, PhD.
prof.PhDr.Vladimír Rábik, Phd.

VYDAVATEL: Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave

© Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, 2020

Publikácia neprešla jazykovou korekturou. Za jazykov uroven príspevkov zodpovedaj autori.

ISBN 978-80-568-0260-1

OBSAH

INGRID HALÁSZOVÁ

PREDHOVOR.....6

EVA HASALOVÁ

DEMOKRATIZÁCIA MÓDY V PRVEJ POLOVICI

19. STOROČIA. NÁČRT VYBRANÝCH JAVOV V SÚVISLOSTI
SO ZMENOU ODEVNÝCH NORIEM A NÁVYKOV NA ÚZEMÍ
SLOVENSKA.....8

MARTINA VYSKUPOVÁ

MÁRIA TERÉZIA AKO UHORSKÁ KRÁLOVNÁ. PRÍSPEVOK K
VÝSKUMU HABSBUERSKEJ PORTRÉTNEJ REPREZENTÁCIE V
18. STOROČÍ NA PRÍKLADE DOBOVÝCH GRAFICKÝCH
ZOBRAZENÍ.....19

ANDREA BALÁŽOVÁ

O SKEPTIKOCH A TEŠITELOCH V SÚČASNEJ KULTÚRE:
KU KRITIKE MASOVEJ KULTÚRY U. ECA.....30

MICHAL GÁNOVSKÝ

REFLEXIA ĽUDSKEJ PRIRODZENOSTI V ARISTOTELOVEJ
ETIKE.....38

SIMONA ANDERÁKOVÁ

ODPUSTKOVÉ LISTINY VO ZVOLENSKEJ ŽUPE V
ROKOCH 1300 – 1433.....46

ADAM BIELESZ

PRÍCHOD NEMECKEJ ARMÁDY NA ZÁHORIE POČAS
MARCA ROKU 1939.....56

KRISTÍNA DANKOVÁ

ŠLACHTA V DOLNEJ ČASTI STREDNÉHO POVAŽIA DO
14. STOROČIA.....67

MICHAL PETRÍČEK

ZRIADENIE NÁRODNEJ BANKY ČESKOSLOVENSKEJ.....73

ALENA MACKOVÁ

MOŽNOSTI VÝSKUMU DEMOGRAFICKÝCH A SPOLOČENSKÝCH
POMEROV NA PRÍKLADE PEZINKA V PRVEJ POLOVICI
18. STOROČIA.....86

PATRIK HAVAN

SOCIÁLNA ŽIADUCNOSŤ A BEZOBSAHOVÝ SÚHLAS AKO
ZDROJE SYSTEMATICKÝCH CHÝB V PSYCHOLOGICKOM
MERANÍ.....106

DENISA MARCINECHOVÁ, JITKA GURŇÁKOVÁ

VÝZNAM EMPATIE V KOMUNIKÁCIÍ MEDZI
LEKÁROMAPACIENTOM.....117

Predhovor

Rok 2020 sa pomaly chýli k svojmu záveru a už teraz je jasné, že pravdepodobne navždy zostane v pamäti každého z nás. Dôvodom je pandémia koronavírusu, ktorá krátko predtým, než sa opäť po roku mala konať vedecká konferencia doktorandov Filozofickej fakulty Trnavskej univerzity v Trnave, náhle a nesmierne intenzívne ovplyvnila bežné fungovanie našej univerzity, mesta, štátu a vlastne celého sveta. Pod ťarchou protipandemických opatrení sa nielen výučba, ale aj osobná interaktívna diskusia medzi pedagógmi a študentmi našej fakulty začala presúvať výlučne do online priestoru. Bohužiaľ, v tomto móde akademickej komunikácie zatiaľ stále pokračujeme.

Desiaty ročník konferencie Doctorandum Dies sa teda vzhľadom na situáciu napokon vo virtuálnom priestore neuskutočnil, ale prihlásené konferenčné príspevky určite nevyšli nazmar: jednotlivé texty vychádzajú vo vedeckom recenzovanom zborníku Doctorandum Dies 2020, ktorý práve držíte v rukách. Čiastkové výsledky svojich výskumov a bádania v ňom prezentujú noví i pokračujúci študenti interného i externého doktorandského študijného programu z rôznych humanitných a spoločenskovedných odborov ponúkaných na našej fakulte.

Odbor dejiny a teória výtvarného umenia a architektúry a katedru dejín a teórie umenia zastupujú príspevky Evy Hasalovej a Martiny Vyskupovej. Prvá z nich je dlhoročnou kurátorkou zbierok historického textilu v Historickom múzeu SNM a z pozície externej doktorandky sa zaoberá problematikou ženského odievania 19. storočia na Slovensku. Jej príspevok má názov Demokratizácia módy v prvej polovici 19. storočia. Náčrt vybraných javov v súvislosti so zmenou odevných noriem a návykov na území Slovenska. Martina Vyskupová prezentovala tému Mária Terézia ako uhorská kráľovná. Príspevok k výskumu habsburskej portrétnej reprezentácie v 18. storočí na príklade dobových grafických zobrazení.

Katedru etiky a odbor Etika a morálna filozofia v zborníku zastupuje zaujímavá vedecká esej Andrey Balážovej O skeptikoch a tešiteľoch v súčasnej kultúre: ku kritike masovej kultúry U. Eca a Michala Gánovského Reflexia ľudskej prirodzenosti v Aristotelovej etike. Vysokým počtom autorov z radov interných i externých doktorandov v odbore Slovenské dejiny sa zapojila katedra histórie: Simona Anderáková skúmala

Odpustkové listiny vo Zvolenskej župe v rokoch 1300 – 1433. Adam Bielez vo svojom príspevku precízne analyzoval Príchod nemeckej armády na Záhorie počas marca roku 1939. Témou príspevku Kristíny Dankovej je Šľachta v dolnej časti stredného Považia do 14. storočia. Pozornosť v ňom venuje jednotlivým lokálnym šľachtickým rodinám a ich majetkovej držbe. Z ďalších doktorandov katedry histórie v zborníku publikuje svoje zistenia na tému Zriadenie Národnej Banky Československej aj Michal Petříček a Možnosti výskumu demografických a spoločenských pomerov na príklade Pezinka v prvej polovici 18. storočia Alena Macková.

Spoločenskovedný odbor Všeobecná a experimentálna psychológia a katedru psychológie reprezentuje Patrik Havan vo svojej štúdií Sociálna žiadateľnosť a bezobsahový súhlas ako zdroje systematických chýb v psychologickom meraní. V zmysle dohody medzi Katedrou psychológie FF Trnavskej univerzity v Trnave a Ústavom experimentálnej psychológie CSPV SAV v Bratislave v zborníku publikuje svoj výskum aj autorský tandem Denisa Marcinechová a Jitka Gurňáková s témou Význam empatie v komunikácii medzi lekárom a pacientom.

Naším publikujúcim autorkám a autorom v mene vedenia FF Trnavskej univerzity a tímu zostavovateľiek želáme veľa úspechov v ďalšej tvorivej výskumnej a publikačnej činnosti. Veríme, že ňou budú kvalitne reprezentovať svoju alma mater aj v budúcnosti a s hrdosťou spomínať na obdobie svojho doktorandského štúdia.

Trnava, december 2020

doc. Mgr. Ingrid Halászová, PhD.

DEMOKRATIZÁCIA MÓDY V PRVEJ POLOVICI 19. STOROČIA. NÁČRT VYBRANÝCH JAVOV V SÚVISLOSTI SO ZMENOU ODEVNÝCH NORIEM A NÁVYKOV NA ÚZEMÍ SLOVENSKA.

DEMOCRATIZATION OF FASHION IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY. SELECTED PHENOMENA RELATED TO CHANGING CLOTHING STANDARDS AND HABITS IN SLOVAKIA.

Eva HASALOVÁ

Katedra dejín a teórie umenia FF TU, Hornopotočná 23, Trnava 918 43
SNM-Historické múzeum, Vajanského náb. 2, Bratislava 810 06
evahasalova@gmail.com

Abstrakt: Príspevok upozorňuje na niektoré javy spôsobujúce vizuálne pripodobňovanie sa šľachtickej vrstvy s meštianstvom v období prvej polovice 19. storočia. Spôsob obliekania, ktorý od dvadsiatych rokov 19. storočia podliehal módnemu diktátu nielen pre najvyššie vrstvy spoločnosti ale aj pre meštianstvo a inteligenciu, sa stal kultúrno-spoločenským fenoménom, ktorý sa podieľal na demokratizácii spoločnosti. Dialo sa tak vďaka industrializácii textilnej výroby, rozvoju železníc a s tým súvisiacej mobility ľudí, tovarov a nápadov, ktoré pomáhali legitimizovať a absolutizovať módné normy v rôznych sociálnych vrstvách, ale aj vďaka nastupujúcim zmenám v mentalite ľudí.

Kľúčové slová: Odievanie; móda; zmena; sociálna vrstva; demokratizácia

Abstract: Presented paper highlights some phenomena, causing the growing mutual visual resemblance of bourgeoisie and aristocracy in the 1st half of the 19th c. Beginning with the 1820ies, the style of clothing was a subject of fashion dictate not only for the top social class, but also for the bourgeoisie and intelligence and has become social and cultural phenomenon, that has contributed to the democratization of society. It was not only thanks to industrialization of textile production, development of railroads and associated growing mobility of people, goods and ideas, helping to legitimize and absolutize fashion standards in various social layers, but mainly thanks to incoming changes in mindset of people.

Keywords: Clothing; Fashion; Change; Social class; Democratization

Prezerajúc si rôzne výtvarné pramene 19. storočia od *biedermeiera* po *secesiu*, portréty ľudí na maľbách, kresbách, grafikách či fotografiách je evidentné, že sa ťažko alebo niekedy vôbec nedá určiť z akej sociálnej vrstvy pochádza portrétovaná osoba. Ak nie je známe, kto bol portrétovaný, prípadne kto je autorom alebo o akú dielňu ide, pri identifikácii sociálnej vrstvy zobrazeného „neznámeho“ nám nie je natoľko nápomocná analýza odevov a odevných súčiastok ako v predchádzajúcich obdobiach. Ako príklad na porovnanie môžeme uviesť grafický list od Johanna Passiniho a Petra Fendiho, na ktorom je portrétovaná cisárska rodina Ferdinanda I. (obr. 1) a veľkorozmerný reprezentatívny portrét bratislavského obchodníka Scherza od Jakuba Marastoniho (obr. 2). Vidíme, že muži aj ženy majú na sebe oblečené podobné typy šiat z *hládiska strihu*, rovnaké účesy a *klobúky*, a pod. Cisársky rodinný portrét v atmosfére komorného rodinného zobrazenia širšej rodiny evokuje aj istú *civilnosť*. Oblečenie prítomných pripomína odev, ktorý nosili v tomto období i meštianske vrstvy. Rodinný portrét bratislavského obchodníka Scherza zase svojim veľkorozmerným formátom napovedá o ambiciózności tejto rodiny z *hládiska spoločenského statusu*. Vznik odevnej módy, ktorá stojí nad *stavovskými rozdielmi*, nad *vnútrostavovskou* a *geografickou tradíciou*, zapríčinilo viacero faktorov a fenoménov. Zdôraznenie niektorých z nich je predmetom tohto príspevku. Použitie termínu „*demokratizácia*“ v súvislosti s *namáhavým* a *ťaživým historickým vývojom* v porovnaní so *súčasným slobodomyselným* a *demokratickým princípom* v odievaní azda pôsobí *nadnesene*, no článkom sa usilujeme zdôrazniť fakt, že tento proces práve od začiatku 19. storočia naberal na význame a sile. Móde ako *spoločenskému fenoménu* nemožno uprieť zásluhu pri *demokratizácii spoločnosti*. Viackrát v dejinách *predbehla demokratizácia* v móde *demokratizáciu politickú*.

Mentálna a sociálna dynamika

V minulosti šľachta vydávala odevné nariadenia, v ktorých bolo jasne formulované, aké typy tkanín, kožušín či kovov nemohli nosiť meštania. Na území Slovenska bolo takéto nariadenie vydané magistrátom v Banskej Bystrici ešte v roku 1723 (*Zákaz skvostu*)¹. Tieto zákonné nariadenia

¹ ZUBERCOVÁ (1988), s. 135.

Obr. 1 Cisárska rodina Ferdinanda I.

mali každému pripomenúť z akej sociálnej vrstvy pochádza. Vrchnosť za nedodržiavanie stanovovala aj postihy. Napriek tomu sa našli odvážlivci z radov bohatého meštianstva, ktorí ich nerešpektovali. Avšak vo väčšine obyvateľstva prevládala sila stavovskej hierarchickej tradície determinujúca správanie a bola zdrojom ich poslušnosti.

Rovnoprávnosť v odievaní sa dostala do politického programu francúzskych revolucionárov. Výnosom Kongresu v roku 1793 bol vyhlásený demokratický princíp v odievaní², ktorý definitívne potvrdil možnosť obliekať sa slobodne. Spôsob oblečenia sa stal samostatným ustanovením spojeným s artikuláciou osobných slobôd jedinca. Ako upozorňuje

² LIPOVETSKY (2002), s. 57.

Obr. 2 Velkorozmerný reprezentatívny portrét bratislavského obchodníka Scherza od Jakuba Marastoniho

Gilles Lipovetsky „úlohu módy v čiastkovom procese zrovnoprávnenia vonkajšieho vzhľadu síce nesmieme preceňovať, ale nepochybne k nemu prispela..., módu je nutné vnímať ako nástroj zrovnoprávnenia podmienok“.³ Na území Slovenska sa budovanie občianskej spoločnosti dialo v nepriaznivých politických podmienkach. Meštianstvo bolo ešte v prvej polovici 19. storočia málopočetnou a ekonomicky slabou sociálnou vrstvou. Napriek faktu, že štát prísne kontroloval verejný život, občianske aktivity sa vo veľkej miere viazali na kultúrne dianie. V priestoroch verejných čítární, kúpeľov a mestských kasín sa odohrával emancipačný proces strednej vrstvy⁴. Pokrokovosť sa demonštrovala aj zavádzaním noviniek v odievaní. V roku 1848 boli marcovými zákonmi položené základy modernej občianskej spoločnosti, avšak v praxi naďalej existovali sociálne nerovnosti a rezíduá feudalizmu pretrvávali až do konca monarchie. Proces sociálnej emancipácie meštianstva a jeho

³ Ibidem, s. 58.

⁴ KOWALSKÁ (2003), s. 198; pozri aj KOWALSKÁ (2013), s. 30 – 47.

akceptácie šľachtou bude v Európe pokračovať celé 19. storočie.⁵ Lenže v kultúre odievania už v prvej polovici 19. storočia bolo akceptované, že typy odevných súčiastok a ich doplnky, nosili príslušníci oboch vrstiev. Inak povedané, aj muž/žena, ktorí ešte nemali volebné právo, mohli nosiť módný odev. Spôsob ich oblečenia sa stal občianskym právom, osobnou voľbou závislou už len od jeho majetkových možností.

V tomto období aj na území Uhorska pozorujeme výrazné posuny v spôsoboch: aristokracia sa približuje meštianskej tradícii a naopak, do odevu mešťanov prichádzajú prvky aristokratickej módy. Vývoj odevu výrazne ovplyvnila buržoázia a podľa Françoisa Bouchera (známeho dejepisca módy), verejný duch postupne nadobúdala buržoázny charakter.⁶ V pánskej móde sa začal uplatňovať striedmy odev, aj celková úprava. Upúšťalo sa od okázalého aristokratického dekoratívneho odevu a to vo viacerých prvkoch. Funkčnosť a praktickosť odevu, podstatné črty odevu nižších sociálnych vrstiev, sa stanú rovnako dôležitými nárokmi na odev aj pre šľachtu. V módnom pánskom šatníku sa vymenila materiálová skladba odevov, zhotovovali sa najmä z kvalitných vlnených materiálov. Z hodvábných tkanín sa šili už len vesty a viazanky. Výrazný odklon od aristokratickej dekoratívnej pánskeho odevu dokladá aj upúšťanie od používania ozdobných výšiviek, čipiek, vytratili sa vzory, zmenila sa farebnosť. Doposiaľ prevládajúce výrazné a pestré farby, boli nahradené nenápadnejšími ako tabaková, fialovosivá, tmavozelená. Na večerné príležitosti sa ustanovila na pánske obleky čierna, niekedy v kombinácii čierny frak a biele nohavice.

V dámskom módnom odevu sa vplyvy meštianskej odevnej tradície prejavili tiež ako v prípade mužov nosením vlnených a bavlnených tkanín, avšak len ako materiálov vhodných na zhotovenie denných odevov. Na večerné typy toaliet a na denné slávnostné šaty sa naďalej používal výlučne hodváb. Najvýraznejšie sa meštiansky vkus prejavil v istej prudérii, ktorá nebola doposiaľ v šľachtickom dámskom odevu až taká prítomná. Zakrývanie dekoltov širokými goliermi, pelerínkami a plastrónmi sa stalo nevyhnutnou úpravou k denným typom dámskych (aj šľachtických) toaliet. Dekoltované šaty sa nosili len na večerné príležitosti. Veľkej obľube sa medzi ženami rôznych vrstiev tešili čepce, ktoré sa ako nevyhnutná

⁵ Beletria 19. storočia prináša výborné príklady prijatia/neprijatia meštianstva šľachtou.

⁶ BOUCHER (1965), s. 355.

pokrývka hlavy vydatej ženy v tomto období spájali najmä s meštianskym (a roľníckym) prostredím. V prvej polovici 19. storočia boli obľúbeným doplnkom aj medzi šľachticami. Výlučne bielej farby, rôznych strihov, ozdobené čipkami, výšivkami, či kvetinami dotvárali biedermeierovský ideál ženy ako domácej panej.

Schopnosť správne sa obliecť bola spájaná aj s ovládaním etikety a nepredstavovala len estetickú kategóriu, ale spôsobilosť vedieť sa správať v spoločnosti. Tieto zákonitosti etikety boli vlastné nielen aristokracii a buržoázii, ale aj inteligencii. Edukáciu v tomto zmysle podporovali módné časopisy, v ktorých sa pri návrhu odevov nachádzalo aj vysvetlenie, na akú príležitosť sú určené.

Dynamika nápadov a tovarov

Industrializácia umožnila aj nové postupy výroby napodobňujúce ručne vyrábané textilie. V textilnom vývoji sa dá vďaka priemyselnej reprodukcii hovoriť o období prvých imitácií. Významný objav predstavoval žakarový tkáčsky stav, ktorý zjednodušil výrobu luxusných vzorovaných tkanín (lampasov, damaškov, brokátov).⁷ Vynálezy spojené so strojovou výrobou dovedy ručne a zložito realizovaných čipiek, výšiviek ako aj tylu sa spájajú s Anglickom.⁸ Dostupnosť týchto produktov – nielen cenová, ale aj fyzická - viedla k flexibilitě odevných noviniek a k utvrdeniu postavenia Francúzska a Anglicka ako krajín určujúcich módné zvraty v odievaní.

Na zjednocovaní odevného štýlu medzi aristokraciou a meštianstvom sa podieľali aj dobové časopisy a noviny. Postupne sa stali neodmysliteľnou súčasťou života aj mestského človeka.⁹ Šírením módných noviniek začali vytvárať v oboch odlišných sociálnych prostrediach vzory, ktoré sa stali záväznou normou správania. Na rozšírení módných časopisov (ale aj iných tlačovín) mal veľký podiel nový objav – litografia, ktorá umožňovala početnejšie a rýchlejšie reprodukovanie grafických listov. Tento fakt spôsobil nielen nárast a dostupnosť módných litografií, ale aj ich cenovú prijateľnosť. Okrem špecializovaných módných časopisov existovali módné prílohy v spoločenských a umelecko-spoločenských časopisoch. Časopisy

⁷ Francúz Joseph Marie Jacquard si dal v roku 1801 patentovať tkáčsky stav. Tento vynález znamenal revolúciu vo výrobe tkanín.

⁸ Stroje na zhotovenie tylu *bobinette* (koniec 18. stor.), čipky (1809), výšivky (1845).

⁹ KOVÁČ, KOWALSKÁ a ŠOLTĚS (2015), s. 11.

prinášali nielen výtvarné podoby odevov, ale informovali aj o type odevu, respektíve definovali jeho spoločenskú príležitosť. Pri niektorých módných obrázkoch sa nachádzala aj informácia, kde (adresa) a u koho (názov firmy, krajčírka, modistky) sa dajú vyobrazené modely kúpiť.

Dôležitú úlohu pri šírení módných noviniek zohrali aj nové typy obchodov, vznikajúce vo veľkých európskych metropolách. Ich najväčší rozmach nastane až v druhej polovici 19. storočia.¹⁰ Združovali predajcov a výrobcov módného tovaru pod jednu strechu. Zákazníci týchto obchodov pochádzali výlučne z nižšej strednej vrstvy - aristokracia a buržoázia si dávala zhotovovať odevy jedine na mieru. Cenová prístupnosť výrobkov a fakt, že v ponuke boli odevy a doplnky napodobňujúce kvalitné módné odevy, umožňovali mešťanom obliekať sa podľa trendov. Uvoľnené boli zrušením cechov aj nové možnosti zhotovovať odevy do zásoby, dobovo povedané *na sklad*.¹¹ K distribúcii aktuálnych noviniek v textilnej metráži prispievali aj ponukové listy výrobcov tkanín, často s presne určeným účelom použitia jednotlivých vzoriek tkanín. Takéto ponukové listy distribuovali viedenské firmy Mestrozi, Wiener and Söhne, J. Blümeland&Co.¹² V neposlednom rade treba spomenúť vývoj v oblasti poštovej prepravy, ktorá vznikom najskôr konskej a neskôr parnej železnice spôsobila rozptyl módných noviniek do odľahlých kútov, aj Uhorska. Ponukové katalógy firiem, módné časopisy, strihové predlohy, ale aj knihy boli bežnými tovarmi, ktoré sa železnicou dostávali k majiteľkám a majiteľom.

Spájajúce hodnoty

K tomu, aby sa rozdielne sociálne vrstvy dobrovoľne začali obliekať v duchu rovnakých estetických noriem bolo nevyhnutné, aby začali akceptovať a preferovať určitý estetický ideál nad inou normou (u aristokracie a šľachty napríklad nad stavovskou hierarchiou, či stavovskou tradíciou). V prvej polovici 19. storočia s nástupom modernej doby sa rodili normy a pravidlá, ktoré stáli vysoko v hodnotovej hierarchii. Jednou z nich sa stala nadvláda novinky a jej fluktuácia. Novinka je výsledkom túžby po

¹⁰ Parížske grandes-magazines *Le Bon Marché*, *Samaritaine*, *Galleries Lafayette*, *Printemps*, londýnsky *Selfridges*, *Harold's*.

¹¹ BOUCHER (1965), s. 369.

¹² Vzorkovníky týchto aj iných firiem sa nachádzajú v MAK-u vo Viedni, pozri viac VÖLKER (1996), 144 s.

zmene, a v industriálnej spoločnosti prvej polovice 19. storočia nebudí obavy, ale stáva sa dôležitým nástrojom vývoja. Nasledovanie novinky sa stávalo prejavom modernosti či už pre šľachtu alebo bohaté mešťanstvo. Nový odevný trend bol znakom módnosti, spoločenským symbolom toho, že nositeľ je v centre diania, informovaný, takpovediac na pulze dňa.

Univerzalizácia odevných trendov prostredníctvom rôznych mechanizmov spôsobovala zavádzanie módného diktátu, ktorý sa prejavoval potrebou nasledovať odevné zvraty a trendy v súvislosti s motiváciou vizuálne sa zaradiť do skupiny módne oblečených ľudí. Módný diktát už neexistoval na základe pravidiel udávaných aristokraciou. Novinkami v kapitalistickom hospodárstve sa stali mechanizmy módy, ktoré začali od 20. rokov 19. storočia vytvárať tlak módných zmien aj kvôli obchodným stratégiám – predávať tovar, obmieňať ponuku a tým zvyšovať zisky z predaja. Neboli to teda len estetická potreba či spoločenská nevyhnutnosť, ale aj narastajúci obchodný diktát módného priemyslu podporovaný už reklamnými a marketingovými stratégiami¹³, ktoré podnecovali fluktuáciu módných noviniek. Reklama začala prebúdať a plodiť módnú túžbu.

Striedanie noviniek zdynamizovala aj ďalšia hodnota s narastajúcim spoločenským významom – osobitosť jedinca. Metamorfózy módy legitimizovala a dynamizovala aj individualisticko-estetická logika.¹⁴ Jedinečnosť človeka, jeho vzhľadu sa stávala spoločensky oprávnenou a dávala priestor k individualizácii jedinca. Móda vytvára nástroje aj na vyjadrenie ľudskej individuality.¹⁵ A práve politickým nabieraním sily a hlasu individua, už nielen z radov šľachty, ale aj mešťanstva, postupne politicky a spoločensky „rehabilitovanej“ vrstvy, dostáva právo estetického prejavu sa aj širšia verejnosť.

Šírenie módných zmien a dôraz kladený na obliekanie podporili aj súdobí literáti venujúci zvýšenú pozornosť vykresleniu charakterov postáv aj prostredníctvom popisu odevov ako aj celkového štýlu oblečenia hrdinov. Okrem stálic svetovej romantickej literatúry a drámy tento trend dokladajú aj slovensky píšuci autori ako Ján Chalupka (v *Kocúrkove*) alebo Gustáv K. Zechenter Laskomerský (v diele *Žarty a rozmary*, v časti Prvý

¹³ TÉTART-VITTU, SILVEIRA a JOIN-DIÉTERLE (1992), s. 151.

¹⁴ LIPOVETSKY (2002), s. 89.

¹⁵ Viac k psychológii odevu a módy pozri DESCAMPS (1979).

tanec¹⁶). Niektorí spisovatelia dokonca išli ešte ďalej – Balzac napísal *Fyziológiu elegancie*, Baudelaire *Chválu líčenia*, Barbey d'Aureville spis *O dandyzme*. Odievanie a móda sa aj vďaka nim stávali nielen ústrednými témami spoločenských konverzácií, ale aj širším spoločenským diskurzom. Móda ako téma bola vzatá na milosť aj v celospoločenských, ba dokonca v umeleckých časopisoch, ktoré vo svojich módných prílohách zverejňovali aktuálnu módu. *Wiener Allgemeines Theaterzeitung* vychádzali v rokoch 1831 – 1858 a obsahovali prílohy s voľnými grafickými módnymi listami s parížskymi modelmi. *Časopis Wiener-Moden-Zeitung und Zeitschrift für Kunst, schöne Literatur und Theater* zameraný na širší kultúrno-spoločenský kontext, vychádzajúci v rokoch 1816 – 1848, prinášal zase viedenské modely. Jeho titul sa viackrát zmenil, ale raz do týždňa vychádzala módna príloha. Odevná móda vo vývoji západnej mestskej spoločnosti v priebehu 19. storočia nadobudla relevanciu a získala až sakralizované významy.¹⁷ *V kontexte náboženstva krásy, ktoré prinieslo 19. storočie, sa stala jednou z možných formálnych prejavov človeka v duchu „vlastný život treba žiť ako umelecké dielo“*.¹⁸

Paradox módy

Napriek tomu, že prostredníctvom módy dochádzalo v nami sledovanom období k demokratizácii spoločnosti, naďalej pôsobila móda aj ako faktor spoločenskej diskriminácie. Podľa klasika sociológie Jeana Baudrillarda móda pod zásterkou rušenia znovu vytvára kultúrnu a spoločenskú diskrimináciu.¹⁹ Módnym odevom bol dostupný okrem aristokracie len buržoázii a inteligencii. Mestské fyzicky pracujúce vrstvy – proletariát, boli ešte vyčlenené z tohto vizuálneho pripodobňovania sa. Rozdiely demonštrujúce ekonomické možnosti sa prejavovali v kvalite materiálu, strihov, pestrosti odevných súčiastok, množstve odevov a doplnkov, ale aj v celkovom štýle.

¹⁶ ZECHENTER-LASKOMERSKÝ (1998), s.181 – 186.

¹⁷ Sakralizácia módy, pozri viac: LIPOVETSKÝ (2002), s. 372 – 375.

¹⁸ ECO (2005), s. 330.

¹⁹ BAUDRILLARD (1972), s. 34.

LITERATÚRA

BALZAC (de), H. 1973. Pohled do velké společnosti. In: *Spisy Honoré de Balzaca*, zv. 16. Praha: Odeon, 1973. 587 s.

BAUDRILLARD, J. 1972. *Pour une critique de l'économie politique du signe*. Paris: Gallimard, 1972. 280 s. ISBN 978-2070281312.

BOUCHER, F. 1965. *Histoire du costume en Occident de l'Antiquité a nos jours*. Paris: Flammarion, 1965. 448 s.

CISERI, Ilaria. 2004. *Le Romantisme. 1780 – 1860: La naissance d'une nouvelle sensibilité*. Paris: Grund, 2004. 399 s. ISBN 978-2700020489.

DESCAMPS, M. 1979. *Psychologie de la mode*. Paris: Presses universitaires de France, 1979. 212 s. ISBN 978-2130359289.

JOIN-DIÉTERLE, C. 2003. L'élégance à l'époque romantique. In: *Paris – Budapest: mode, société et littérature 1750 – 2003*. Budapest: Történeti Múzeum, 2003. s. 39 – 42. ISBN 963-934021-9.

ECO, U. 2005. *Dejiny krásy*. Praha: Argo, 2005. 439 s. ISBN 978-80-7203-677-6.

FÖLDI-DÓSZA, K. 2003. Le Rouge et Le Noire – Jeune Lys. In: *Paris – Budapest: mode, société et littérature 1750 – 2003*. Budapest: Történeti Múzeum, 2003. s. 31 – 35. ISBN 963-934021-9.

KOVÁČ, D. - KOWALSKÁ, E. - ŠOLTÉS, P. (eds.) 2015. *Spoločnosť na Slovensku v dlhom 19. storočí*. Bratislava: VEDA, 2015. 511 s. ISBN 978-80-224-1478-4.

KOWALSKÁ, E. 2013. Problémy mestského sveta. Mestá a ich význam na prahu národného hnutia Slovákov. In: KOVÁČ, D. (ed.) *Sondy do slovenských dejín v dlhom 19. storočí*. Bratislava: Historický ústav SAV, 2013. s. 30 – 47. ISBN 978-80-971540-1-1.

KOWALSKÁ, E. 2003. Slovensko v období štrukturálnych zmien 1711 – 1848. In: *Krátke dejiny Slovenska*. Bratislava: AEP, HŮ-SAV, 2003. s. 179 – 205. ISBN 80-88880-42-4.

LIPOVETSKÝ, G. 2002. Říše pomíjivosti. Móda a její úděl v moderních společnostech. Praha: Prostor, 2002. 446 s. ISBN 978-8072600632.

TÉTARS-VITTU, F. - SILVEIRA (da), P. a JOIN-DIÉTERLE, C. 1992. *Au paradis des dames: nouveautés, modes et confections 1810 – 1870*. Paris: Paris – Musées, 1992. (Catalogue d'exposition Musée de la Mode et du costume, janvier – avril 1993). 151 s.

UCHALOVÁ, E. 1991. Česká móda. Pro salón i promenádu 1780–1870. Praha: Olympia, U(p)m, 1991. 117 s. ISBN 80-7033-607-2.

VÖLKER, A. 1996. *Biedermeierstoffe*. München: Prestel, 1996, 144 s. ISBN 9783791316475.

ZECHENTER-LASKOMERSKÝ, G. K. 1988. *Dielo. 1, Žarty a rozmary: listy Štefana a Ďura Pinku: z korešpondencie*. Bratislava: Tatran, 1988. 451 s.

ZUBERCOVÁ, M. M. 1988. *Tisícročie módy. Z dejín odievania na Slovensku*. Martin: Osveta, 1988. 264 s.

**MÁRIA TERÉZIA AKO UHORSKÁ KRÁLOVNÁ.
PRÍSPEVOK K VÝSKUMU HABSBUERSKEJ PORTRÉTNEJ
REPREZENTÁCIE V 18. STOROČÍ NA PRÍKLADE
DOBOVÝCH GRAFICKÝCH ZOBRAZENÍ.**

**MARIA THERESA AS QUEEN OF HUNGARY.
CONTRIBUTION TO THE RESEARCH OF THE HABSBUERG
PORTRAIT REPRESENTATION IN THE 18TH CENTURY ON
THE EXAMPLE OF CONTEMPORARY PRINTS.**

Martina VYSKUPOVÁ

Katedra dejín a teórie umenia FF TU, Hornopotočná 23, Trnava 918 43
SNM-Historické múzeum, Vajanského náb. 2, Bratislava 810 06

martina.vyskupova@gmail.com

Abstrakt: Korunovácia Márie Terézie za uhorskú kráľovnú v Bratislave v roku 1741 bola jednou z primárnych súčastí komunikačnej stratégie habsbursko-lotrinskej dynastie v 18. storočí. V dôsledku tejto udalosti vzniklo niekoľko nových portrétnych typov, ktoré slúžili najmä k budovaniu imidžu panovníčky a legitimity jej vlády. Boli produkované a distribuované prostredníctvom rôznych vizuálnych médií, masovo najmä tlačou ako lacným mediálnym prostriedkom aj vďaka rozvoju grafických techník. V ikonografickom programe týchto portrétov bola tematizovaná nielen sakralizácia vládnucej moci, ale tiež zmena v tradičnej rodovej hierarchii. Charakteristickými boli zobrazenia uhorskej kráľovnej v korunovačnom odeve s insígniami alebo jazdecké podobizne odkazujúce na jednu z častí korunovačného ceremoniálu. Príspevok prezentuje niektoré aspekty vizuálnej identity Márie Terézie ako uhorskej kráľovnej s dôrazom na dobovú grafickú produkciu.

Kľúčové slová: portrét; Mária Terézia; uhorská kráľovná; korunovácia; grafika

Abstract: The coronation of Maria Theresa as Queen of Hungary in Bratislava in 1741 was one of the primary elements of the communication strategy of the Habsburg-Lorraine dynasty in the 18th century. As a result of this event were created several new types of portraits, which mainly served to build the image of the sovereign and the legitimacy of her government. They have been produced and distributed through a variety of visual media, massively mainly by prints as a cheap media tool, also thanks to the development of graphic techniques. In the iconographic program of these portraits was thematized not only the sacralization of ruling power, but also

the change in the traditional gender hierarchy. Characteristic were depictions of the Queen of Hungary in the coronation dress with insignia or equestrian portraits referring to one of the parts of the coronation ceremony. The paper presents some aspects of the visual identity of Maria Theresa as Queen of Hungary with an emphasis placed on the contemporary print production.

Keywords: *portrait; Maria Theresa; Queen of Hungary; coronation; print*

V 18. storočí zaznamenávame výrazný rozkvet produkcie podobizní európskych panovníkov, ktorá prispela k demonštrácii ich vládarskej moci. Portréty Márie Terézie (1717 – 1780) manifestovali predovšetkým jej mocenské funkcie a zároveň netypické spoločenské postavenie ženskej vládárky. Okolo polovice 18. storočia sa rozšírilo niekoľko konštantných portrétnych typov, ktoré čiastočne vychádzali z predchádzajúcej tradície dynastickej rodovej prezentácie. Boli však obohatené o nové vizuálne koncepcie, v ktorých sa odrážali premeny v dobovom štýle a vkuse, rovnako ako aktuálne sociálne, kultúrne či spoločensko-politické zmeny. K najvýznamnejším portrétnym konceptom patrili štátnické podobizne, v ktorých bola zdôraznená najmä aliancia habsburskej a lotrinskej dynastie (upevnená sobášom Márie Terézie a Františka I. Štefana Lotrinského (1708 – 1765), dynastická kontinuita a mocenská legitimita. Osobitými sú zobrazenia súvisiace s titulatúrou uhorského kráľa, ktoré sa vzťahovali ku korunovácii Márie Terézie (oficiálne Márie II.) 25. júna 1741 v Bratislave (Pressburg, Pozsony, Prešporok).¹ Odkazovali na korunovačný ceremoniál (niekedy konkrétne ceremoniálne rituály), ktorým bolo legitimizované jej následníctvo na uhorskom tróne. V tomto zmysle sa variovali predovšetkým portréty panovníčky v korunovačnom odeve s insígniami alebo jazdecké stvárnenia pripomínajúce jeden z aktov korunovácie, jazdu na korunovačný kopček. Ich produkcia bola nástrojom, ktorým bol

¹ Blížšie pozri napr.: HERTEL, S. 2020. Schicksalsjahre einer Königin (1740 – 1743). Die symbolische Festigung weiblicher Herrschaft. In TELESKO, W. – HERTEL – S., LINSBOTH, S. *Die Repräsentation Maria Theresias. Herrschaft und Bildpolitik im Zeitalter der Aufklärung*. Wien, Köln, Weimar : Böhlau Verlag, 2020. ISBN 978-3205231813, p. 45-58; SERFŐZÓ, Sz. 2017. „Männlich“ und mächtig. Die Inszenierung Maria Theresias als Königin von Ungarn auf Staatsporträts. In IBY, E. – MUTSCHLECHNER, M. – TELESKO, W. – VOCELKA, K. *Maria Theresia 1717 – 1780: Strategin – Mutter – Reformerin*. Wien : Almathea Signum Verlag, 2017. ISBN 9783990500750, p. 107-111.

prezentovaný požadovaný obraz vládárky, ako jedna z kategórií dobového verejného a politického diskurzu.

Prezentácia Márie Terézie ako uhorskej kráľovnej

Vizuálna prezentácia Márie Terézie ako uhorskej kráľovnej bola sústredená jednak na východiskové vzory, ale tak ako pri iných vládaroch najmä na charakteristické typové zobrazenia. Vyjadrovali predovšetkým potrebu zdôraznenia jej panovania a legitímnosť nástupníctva na uhorskom tróne v zmysle pragmatickej sankcie. Bola vyhlásená Karolom VI. (1685 – 1740) v roku 1713 a deklarovala nedeliteľnosť a integritu ríše a upravený nástupnícky poriadok v habsburskom rode, a to nielen pre mužské, ale aj pre ženské potomstvo. Cielená medializácia mala posilniť a upevniť vzťah vládnucej habsbursko-lotrinskej dynastie s Uhorskom ako jedným z kráľovstiev habsburskej monarchie. Ikonografický program bol podmienený aj tým, že Mária Terézia bola druhou ženskou následníčkou uhorského trónu od Márie I. (1370 – 1395). Obom kráľovnám bol počas korunovácie priznaný kráľovský titul *rex femina* (ženský kráľ), čiže ženská následníčka trónu vykonávajúca exekutívnu funkciu a nie *regina* (kráľovná), manželka kráľa. Podobizne Márie Terézie ako uhorskej kráľovnej boli interpretované tak, aby primeraným spôsobom akcentovali hierarchiu ženskej vládárky v kultúrnej podmienenej mužskej spoločenskej forme. Tematizovali najmä jej vládarske a mocenské nároky, ale tak ako pri iných portrétnych typoch zohľadňovali aj určité ženské predispozície a identitu. V tejto súvislosti Michael Yonan hovorí o „flexibilitate úloh Márie Terézie“, ktorá bola zároveň regentkou, arcivojvodkyňou a v neposlednom rade manželkou, matkou a vdovou, prekračujúcej rodovo podmienené hranice.² V osobe panovníčky tak vznikla kombinácia politických a privátnych funkcií, ktorá sa stala ústrednou témou jej mediálnej propagandy.³ Podobizne Márie Terézie ako nositeľky titulu *Rex Hungariae* asi najvýraznejšie ilustrujú špecifikum tejto vizualizácie, v ktorej sú spojené príslušné vládarske práva so ženským pohlavím.

² YONAN, M. 2011. *Empress Maria Theresa and the Politics of Habsburg Imperial Art*. Pennsylvania : Penn State University Press, 2011. ISBN 978-0271037226, p. 31.

³ Blížšie pozri: BANAKAS, A.-S. 2018. Die zwei Körper der Herrscherin: der politische und der natürliche Körper in den Porträts von Maria Theresia (1740 – 1780). In *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, ISSN 2307-2903, 2018, Band 126, p. 73-109; MAREK, K. 2009. *Die Körper des Königs. Effigies, Bildpolitik und Heiligkeit*. München : Wilhelm Fink, 2009. 310 p., ISBN 978-3-7705-4532-2.

Korunovácia uhorského kráľa znamenala rituálne uzákonenie rodovej hierarchie Habsburgovcov na uhorskom tróne.⁴ V tomto zmysle boli portréty kráľovnej vystavané na premyslenom systéme znakov v rámci tzv. *Körperpolitik*⁵. Tvorcovia sa sústreďovali na celkový postoj tela a držanie rúk portretovanej, príslušné atribúty a v neposlednom rade na odev, čiže uhorský korunovačný kostým. Portrétny prototyp príslušníka habsburského rodu ako uhorského kráľa v korunovačnom odevu s insígniami vznikol počas vlády Mateja II. (1557 – 1619).⁶ Kým vlády kráľa Karola III. (Karol VI.) sa podobizne v uhorskom šate objavujú iba sporadicky (najmä ako miniatúrne malby a v grafike), pre Máriu Teréziu predstavovali jeden z hlavných programových bodov jej prezentácie. A to nielen v zmysle štátno-politickej reprezentácie, ale takisto určitých spoločenských konotácií, napríklad módy ako odvekej hýbateľky spoločenského diskurzu. Vládka bola zobrazovaná v ženskom variante uhorského slávnostného kostýmu v hungarizujúcom štýle.⁷ Jeho formu a vzhľad predznamenal vtedajšie politické a spoločenské zmeny, ale tiež premeny v ženskom aristokratickom odevu. Nemenej dôležitým prvkom bolo deklarovanie práva na uhorský trón prostredníctvom korunovačných insígnií (svätoštefanská koruna, plášť a meč, žezlo, jablko). Manifestácia schopnosti a práva na výkon štátnej moci zodpovedala všeobecnejšiemu trendu smerom k väčšej sakralizácii vládnucej elity. Túto formu inicioval

⁴ Bližšie pozri: KELLER, K. 2019. *Gender and Ritual: Crowning Empresses in the Holy Roman Empire German History*. ISSN 0266-3554, 2019, vol. 37, no. 2, p. 172-185; WEIL, R. 2002. *Der königliche Leib, sein Geschlecht und die Konstruktion der Monarchie*. In SHULZE, R. et al. 2002. *Der Körper der Königin: Geschlecht und Herrschaft in der höfischen Welt seit 1500*. Frankfurt am Main : Campus Verlag, 2002. ISBN 9783593371122, p. 99-111.

⁵ TELESKO, W. 2016. *Herrschaftssicherung mittels visueller Repräsentation. Zur Porträtkultur Maria Theresias*. In KERNBAUER, E. – ZAHRADNIK, A. et al. *Höfische Porträtkultur. Die Bildnissammlung der österreichischen Erzherzogin Maria Anna (1738 – 1789)*. Berlin, Boston : De Gruyter, 2016. ISBN: 978-3-11-045933-3, p. 39; TELESKO, W. 2012. *Maria Theresia: Ein europäischer Mythos*. Wien : Böhlau Verlag, 2012. ISBN 9783205788263, p. 74-77.

⁶ POLLEROß, F. 2010. *Austriacus Hungariae Rex: Zur Darstellung der Habsburger als ungarischer Könige in der Frühneuzeitlichen Graphik*. In BUBRYÁK, O. et al. „*Ez világ, mint egy kert...*“ *Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére*. Budapest : Művészettörténeti Kutatóintézet, Gondolat, 2010, ISBN 9789637381997, p. 65.

⁷ FÖLDI-DÓZSA, K. 2001. *Die ungarische Nationaltracht als Hofkleidung*. In FAZEKAS I. – UJVÁRY, G. et al. *Kaiser und König. Eine historische Reise. Österreich und Ungarn 1526 – 1918*. Wien : ÖNB, Collegium Hungaricum, 2001, p.25.

ešte na začiatku 17. storočia habsburský panovník Rudolf II. (1552 – 1612) a naplno sa prejavila najmä v rámci absolutistických monarchických konceptov v 17. a 18. storočí.

Mária Terézia ako uhorská kráľovná v dobovej grafickej produkcii

Okrem zdôraznenia konsolidácie moci a a aktívnej účasti Márie Terézie vo verejnom (a nielen súkromnom) živote, bolo cieľom ju spopularizovať. Takýto strategický naratív musel fungovať a vysielat' adresné posolstvá a významy pre širokospektrálne publikum, čiže pre aristokratické, cirkevné, akademické kruhy, mestské komunity, bohatých mešťanov alebo menej vzdelané vrstvy obyvateľstva. Panovnícky dvor využíval rôzne spôsoby prezentácie, ktoré vtedajší výber médií umožňoval. Kľúčovým komunikačným nástrojom bola grafická tvorba, ktorá predstavovala finančne dostupný mediálny prostriedok propagácie vládka a ostatných príslušníkov mnohopočetnej habsbursko-lotrinskej rodiny. V duchu aktuálneho výtvarného programu viažucemu sa k oficiálnym portrétom boli pre tvorcov a vydavateľov určujúce príležitosti, na základe ktorých tlač publikovali. Ich náklad a zvolená tematika bola ovplyvnená aj spomínanými adresátmi, pre ktorých boli určené. Výrazný vplyv na tlačiarensku produkciu, ktorú vláduca vrstva zvyčajne využívala ako prostriedok osobnej i politickej propagandy, mal aj rozvoj a inovácie v grafických technikách v 17. a 18. storočí. Vďaka neustále sa rozvíjajúcej kvalite tlači, ich cenovej dostupnosti a rýchlejšej distribúcii do všetkých častí ríše tak mohli byť podobizne Márie Terézie sprístupnené širokému publiku. K najzásadnejším súčasťam dobovej grafickej tvorby patrili okrem žánrových scén s priebehom korunovácie, respektíve tlači reportážneho charakteru, takisto podobizne uhorskej kráľovnej. Neraz bol ich integrálnou súčasťou bohatý ikonografický aparát či textové zložky, ktoré portréty podporovali, či priamo vysvetľovali. Vznikali už počas prípravy korunovačného ceremonálu a ešte dlho po nástupe Márie Terézie na trón. Boli vydávané v podobe grafičiek, letákov alebo uverejňované v periodikách a publikáciách ako ilustrácie. Vznikali ako samostatné grafické listy alebo v rámci rôznych tematických cyklov, najmä portrétnych súborov, v ktorých boli prezentovaní rodoví predkovia v genealogickej línii či predchádzajúci uhorskí vládat'ri.

Obr. 1 Portrét Márie Terézie ako uhorskej kráľovnej, Franz Leopold Schmittner podľa Max(milian)a, Hanneho, v/ po 1741, rytina/ papier, GMB (inv. č. C 508), foto: © archív GMB.

V rámci tlačiarenskej produkcie môžeme rozlišovať medzi inovatívne pochopenými portrétnymi kompozíciami (niekedy ako výsledku inšpirácie určitými, zväčša maliarskymi predlohami) či tlačnými reprodukciami existujúcich artefaktov. Typická kompozícia kráľovnej v korunovačnom ornáte s insígniami (vo forme polpostavy), ktorá sa rôzne variovala, bola vytvorená v dielni cisárskeho dvorného, pôvodom švédskeho maliara Martina van Meytensa ml. (1695 – 1770).⁸ Jeho štýl označil prvé dve desaťročia vlády novej panovníčky a ovplyvnil viacero ďalších autorov. To platí aj pre grafickú tvorbu, kde boli konkrétne Meytensove kompozičné riešenia často deklarované aj pomocou textového prípisu (napr. grafika zo zbierky Slovenskej národnej galérie so značením: *Peint a Vienne en 1742 par Martin de Meytens* (inv. č. G 13773). Jedna z interpretácií Márie Terézie ako uhorskej kráľovnej sa nachádza v zbierke Galérie mesta Bratislavy (obr. 1). Autorom poprsia panovníčky v iluzívnom architektonickom rámovaní s vavrínovými ratolesťami je Franz Leopold Schmittner (1703 – 1761) z významnej ryteckej rodiny pôsobiacej vo Viedni, ktorý vyhotovil niekoľko podobne komponovaných portrétnych grafik. Predlohu k predmetnej rytine vytvoril Max(imilian) Hanne (činný v 18. storočí) okolo roku 1741 teda bezprostredne pri príležitosti kráľovskej korunovácie. Mladá žena je zobrazená štandardne v ženskom variante uhorského šľachtického odevu so svätoštesfanským plášťom. V súlade s preferovaným imidžom kráľovnej mali tieto šaty s opleckom a živôtikom naznačené šnúrovanie s minucióznou výšivkou z perál a drahokamov. Predstavovali obmenu k tradičnému šnúrovaniu v mužskom uhorskom odevu ako charakteristického znaku uhorských husárov, ktorí túto uniformu používali najmä pri slávnostných príležitostiach, prehliadkach či turnajoch. Stal sa výrazom národnej identity, zosobňoval význam „hungarus“ ako symbol súdržnosti a solidarity s Uhorskom.⁹ Postupne sa stal módnym odevom aj na viedenskom dvore. Kým dovtedy boli tieto národné súvislosti skôr znakom mužského vladárskeho odevu, pre jeho význam a dôležitosť bol jedným z mocenských výrazových prostriedkov práve za vlády Márie

⁸ Z roku 1742 poznáme aj celofigurálnu verziu priamo od bratislavského rodáka Daniela Schmidelyho (1705 – 1780), ktorú vyhotovil na objednávku bratislavskej mestskej rady pre mestskú radnicu. In LUKOVÁ, J. – VYSKUPOVÁ, M. 2017. *Portréty príslušníkov habsburského a habsbursko-lotrinského rodu v zbierkach Galérie mesta Bratislavy*. Bratislava : GMB, 2017, ISBN 978-80-89340-83-5, s. 39-41.

⁹ FÖLDI-DÓZSA 2001, c. d., p. 23.

Obr. 2 Portrét Márie Terézie ako uhorskej kráľovnej na korunovačnom kopčeku, Christian Wilhelm, okolo 1745, vydavateľ Martin Engelbrecht, kolorovaná rytina/ papier, GMB (inv. č. C 7635), foto: © archív GMB.

Terézie. Vyjadrovala ním lojalitu k Uhorsku rešpektujúc spomínanú tradíciu. Ikonografiu portrétu založenú na prezentácii predstaviteľky habsburského rodu ako uhorskej kráľovnej podporujú takisto atribúty moci – štylizované uhorské korunovačné insígnie na čalúnenom vankúši položenom na riasenej drapérii a uhorský znak dole na sokli. Jej dynastická príslušnosť je demonštrovaná pripojením štylizovaných insígnií rakúskeho arcivojvodstva.

Charakteristická ikonografia bola tematizovaná v jazdeckých podobizniach Márie Terézie. Pripomínali jeden z ceremoniálnych aktov korunovácie v Bratislave – švihanie slávnostným mečom do všetkých štyroch strán na korunovačnom kopčeku, ktorý symbolizoval pripravenosť kráľa na ochranu krajiny. Tento portrétny typ dominoval v kabinetnej malbe a najmä v tlačených exemplároch, kde tvorcovia vedeli naratívnejším spôsobom vizualizovať túto udalosť, často s pripojením krátkeho, niekedy literárneho pochopeného textu. Okolo roku 1745 publikoval augsburský rytec a vydavateľ Martin Engelbrecht (1684 – 1756) stvárnenie Christiana Wilhelma (1722 – 1804). Rozšírilo sa do rôznych častí ríše a nachádzame ho aj v zbierkovom fonde spomínanej GMB (obr. 2). Grafický list zobrazuje celofigurálny portrét kráľovnej na koni v slávnostnom uhorskom šate s mečom v pravej ruke a za opaskom a so štylizovanou kráľovskou korunou. V pozadí výjavu sa rozprestiera rieka Dunaj, nad ktorou sa týči Bratislavský hrad s podhradím ako charakteristická dominanta scenérie. V dolnej časti je tlač opatrená textom v latinskom jazyku, ktorý približuje jej postavenie. Tento prototyp sa zachoval vo viacerých variantách, či už v zmysle kompozície alebo obmenou niektorých detailov. V jednej z Engelbrechtových verzií je panovníčka stvárnená so žezlom v ruke¹⁰, ktoré však mala pri samotnom akte korunovácie, teda ešte pred jazdou na korunovačný pahorok. Pomocou vybraných atribútov autor spojil dva námety, ktoré sa neuskutočnili v rovnakom čase, aby znásobil jej vládarsku legitimitu. Variácie jazdeckého portrétu boli prezentované aj v rôznych alegorických stvárneniach.

Status uhorskej kráľovnej bol nepochybne jednou z najdôležitejších štátnických funkcií Márie Terézie, čo sa odrazilo aj v jej reprezentácii. Predstavené grafické diela patria ku klasickým portrétnym stvárneniam, ktoré sa rôzne modifikovali. Objavili sa bezprostredne po korunovácii

¹⁰ POLLEROß 2010, c. d., p. 73.

najmä v tlačiarenskej produkcii a tvorili základ propagácie štátno-politickej úlohy vladárky. Grafika bola na propagandistické účely využívaná ako jeden z najúčinnějších prostriedkov na sprítomnenie panovníčky širokej verejnosti. Svedčí to o cielenej dvornej mediálnej stratégii, ktorej boli prispôsobené jednotlivé kompozície, často obohatené o rôzne atribúty, textové súčasti, či iné obrazové zložky tvoriace obrazovú skladbu.

LITERATÚRA

BANAKAS, A.-S. 2018. Die zwei Körper der Herrscherin: der politische und der natürliche Körper in den Porträts von Maria Theresia (1740 – 1780). In *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*. ISSN 2307-2903, 2018, Band 126, p. 73-109.

FÖLDI-DÓZSA, K. 2001. Die ungarische Nationaltracht als Hofkleidung. In FAZEKAS I. – UJVÁRY, G. et al. *Kaiser und König. Eine historische Reise. Österreich und Ungarn 1526 – 1918*. Wien : ÖNB, Collegium Hungaricum, 2001, p.23-28.

KELLER, K. 2019. *Gender and Ritual: Crowning Empresses in the Holy Roman Empire German History*. ISSN 0266-3554, 2019, vol. 37, no. 2, p. 172-185.

LUKOVÁ, J. – VYSKUPOVÁ, M. 2017. *Portréty príslušníkov habsburského a habsbursko-lotrinského rodu v zbierkach Galérie mesta Bratislavy*. Bratislava : GMB, 2017, 159 s., ISBN 978-80-89340-83-5.

MAREK, K. 2009. *Die Körper des Königs. Effigies, Bildpolitik und Heiligkeit*. München : Wilhelm Fink, 2009. 310 p., ISBN 978-3-7705-4532-2.

POLLEROß, F. 2010. *Austriacus Hungariae Rex. Zur Darstellung der Habsburger als ungarischer Könige in der Frühneuzeitlichen Graphik*. In BUBRYÁK, O. et al. *Ez világ, mint egy kert...”Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére*. Budapest : Művészettörténeti Kutatóintézet, Gondolat, 2010. ISBN 9789637381997, p. 65-78.

SERFÖZŐ, Sz. 2017. „Männlich“ und mächtig. Die Inszenierung Maria Theresias als Königin von Ungarn auf Staatsporträts. In IBY, E. – MUTSCHLECHNER, M. – TELESKO, W. – VOCELKA, K. *Maria Theresia 1717 – 1780: Strategin – Mutter – Reformerin*. Almathea Signum Verlag, 2017. ISBN 9783990500750, p. 107-111.

TELESKO, W. – HERTEL, S. – LINSBOTH, S. 2020. *Die Repräsentation Maria Theresias. Herrschaft und Bildpolitik im Zeitalter der Aufklärung*. Wien, Köln, Weimar : Böhlau Verlag, 2020. 558 p., ISBN 978-3205231813.

TELESKO, W. 2016. Herrschaftssicherung mittels visueller Repräsentation. Zur Porträtkultur Maria Theresias. In KERNBAUER, E. – ZAHRADNIK, A. et al. *Höfische Porträtkultur. Die Bildnissammlung der österreichischen Erzherzogin Maria Anna (1738 – 1789)*. Berlin, Boston : De Gruyter, 2016. ISBN 978-3-11-045933-3, p. 37-47.

TELESKO, W. 2012. *Maria Theresia: Ein europäischer Mythos*. Wien : Böhlau Verlag, 2012. 209 p., ISBN 9783205788263.

WEIL, R. 2002. Der königliche Leib, sein Geschlecht und die Konstruktion der Monarchie. In SHULZE, R. et al. 2002. *Der Körper der Königin: Geschlecht und Herrschaft in der höfischen Welt seit 1500*. Frankfurt am Main : Campus Verlag, 2002. ISBN 9783593371122, p. 99-111.

YONAN, M. 2011. *Empress Maria Theresa and the Politics of Habsburg Imperial Art*, Pennsylvania : Penn State University Press, 2011. 240 p., ISBN 978-0271037226.

O SKEPTIKOCH A TEŠITELOCH V SÚČASNEJ KULTÚRE: KU KRITIKE MASOVEJ KULTÚRY U. ECA

ABOUT THE SCEPTICS AND OPTIMISTS IN CURRENT CULTURE: ECO'S CRITIQUE OF MASS CULTURE

Andrea BALÁŽOVÁ

Katedra etiky, FF TU v Trnave, Hornopotočná 23, 918 43 Trnava,
balazova.dada@gmail.com

Abstrakt: Príspevok sa zaoberá problematikou masovej kultúry, ktorú analyzuje na pozadí kritiky masovej kultúry U. Eca so zreteľom na jej kultúrno-etické konzekvencie. Príspevok najskôr objasňuje východiská Ecovej koncepcie skeptikov a tešiteľov ako istých hermeneutických modelov v masovej kultúre. To nám umožní lepšie porozumieť negatívnym dôsledkom masovej kultúry ako kultúry vyčerpania hodnôt. Na záver poukazuje na spornosť Ecovej argumentácie, ktorá je analyzovaná cez prizmu existenciálnej koncepcie J.P. Sartra, na ktorú Eco nadväzuje.

Kľúčové slová: masová kultúra; konzum; zodpovednosť

Abstract: The paper deals with the problem of mass culture, that is analyzed on the basis of Eco's critical theory. The paper points out to cultural and ethical consequences of Eco's theory. We also draw Eco's concept of the sceptics and optimists in mass culture, which allows to understand the negative consequences of mass culture as the culture of exhausted values. In conclusion we point out the problem of Eco's theory, which is analysed on the background of Sartre's conception on which Eco builds his theory.

Keywords: mass culture; consumption; responsibility

Už od antiky sa kultúra považovala za unikátnu sféru spoločnosti, ktorá kultivovala ľudskú existenciu. Tento špecifický charakter kultúry sa odhaľoval v jej schopnosti rozvíjať hodnotový horizont jednotlivca. Masová kultúra toto nahliadanie na kultúru problematizuje, pričom spôsobuje zmenu kultúrnej a axiologickej paradigmy subjektu. Cieľom príspevku je analýza masovej kultúry a jej kultúrno-etických konzekvencií, ktorú budeme analyzovať cez prizmu kritického teórie U. Eca, ktorú doplníme o analýzy iných teoretikov a kritikov masovej kultúry.

Mnohí kritici a filozofi kultúry sa zhodujú na tvrdení, podľa ktorého vplyvom masovej kultúry dochádza k spredmetňovaniu kultúry. H. Arendtová hovorí o kríze kultúry, spôsobenej vyčerpaním jej hodnôt (Arendt 1994). G. Lipovetsky poukazuje na kultúru „hyperkonzumu“, ktorá reinterpretuje hodnoty. (Lipovetsky 2013). T.W. Adorno upozorňuje, že tendencie súčasnej kultúry vedú k totalite, v ktorej platí zásada, že „nikto nemá byť iný, ako je oná“ (Adorno 2008, 55). Situácia totality súčasnej kultúry sa javí evidentnejšie, ak ju budeme interpretovať na pozadí života jednotlivca. V súčasnej kultúre dochádza k strate špecifickosti subjektu, a to tým, že túto špecifickosť paušalizuje. Ecova koncepcia masovej kultúry nadväzuje na uvedený argument, pričom poukazuje najmä na jeho etické dôsledky. Špecifikum Ecovej kritického teórie spočíva v tom, že ju zasadzujeme nielen do kontextu kultúry, ale tiež slobody a zodpovednosti, ktoré sa pre Eca stali konštitutívne pri vymedzovaní dôsledkov masovej kultúry.

Ciele našej analýzy sú ukotvené, po prvé, vo výskume toho, ako masová kultúra formuje kultúrno-axiologickú percepciu súčasných spoločností. Po druhé, je cieľom poukázať na problematiku Ecovej argumentácie skúmanú z hľadiska antropologicko-etických konzekvencií masovej kultúry. V príspevku uplatníme metódu konceptuálnej analýzy, prostredníctvom ktorej môžeme detailnejšie ilustrovať skúmanú problematiku.

1 Skeptikovia a tešiteľovia

U. Eco v práci *Skeptikovia a tešiteľovia* vymedzuje dva prístupy, na základe ktorých možno masovú kultúru posudzovať. Dištinkcia, oddeľujúca tieto dva typy hľadísk, spočíva v tom, na základe akých ideových pozícií kultúru interpretujú. Podľa Eca v súčasnej kultúre možno evidovať apokalyptický prístup skeptika a optimistický prístup tešiteľa. Napriek tomu, že Eco priznáva istú ambivalentnosť pri definovaní uvedených prístupov, poukazuje na ich významovú funkčnosť. Ak by sme mali zdefinovať fundamentálnu charakteristiku skeptického prístupu k masovej kultúre, možno konštatovať, že je to téza, podľa ktorej „masová kultúra je antikultúrou“ (Uco 1995, 8). Skeptikovo reflektovanie masovej kultúry je založené na tvrdení o dekadencii kultúry, ktorú masová kultúra spôsobuje. Skeptik nekvalifikuje masovú kultúru v intenciách kultúry technologického pokroku, či kultúry otvorených možností, tak ako v prípade tešiteľa. Skeptik, naopak, považuje masovú kultúru za kultúru

krízy, od ktorej sa usiluje transcendovať. Z tohto hľadiska si skeptika možno predstaviť ako subjekt, ktorý masovú kultúru kritizuje, hľadajúci v kultúre jej „vyšší“ elitársky potenciál, ktorý je pre masovú spoločnosť nedostupný. Eco, často krát, pripodobňuje skeptika k Nietzscheho koncepcii nadčloveka (Übermensch), ktorý sa usiluje masovú kultúru prekonať tak, že sa od nej oslobodzuje. Skeptik „vládnucej banalite kládie odpor tak, že ňou pohŕda a mlčí, pretože neverí, že by vôbec nejaká akcia mohla zmeniť zavedený poriadok vecí tohto sveta“ (Eco 1995, 11). Hoci skeptik prístup je pre reflexiu masovej kultúry kreačný, pretože kultúru kriticky prehodnocuje, je nedostatočným, a to z toho dôvodu, že túto kritiku deifikuje. Problematickosť skeptika sa totiž odhaľuje v jeho deskriptívnom prístupe, v ktorom síce produkuje „nové teórie úpadku“ (Eco 1995, 8), ale neposkytuje žiadne návrhy k tomu, ako tento úpadok limitovať.

Opozitný prístup k masovej kultúre je skonkrétnený v modeli tešiteľa. Eco definuje tešiteľa ako „človeka integrovaného do súčasnej spoločnosti“ (Eco 1995, 8). Tešiteľ neilustruje masovú kultúru v kritických kontúrach, ani sa ju neusiluje posudzovať. Tešiteľ sa usiluje do masovej spoločnosti integrovať, a to tým, že prijíma všetko to, čo masová kultúra umožňuje a produkuje. Tešiteľ sa neobmedzuje pesimistickým vnímaním kultúry, ale zameriava sa na to, čo je v tejto kultúre prospešné, užitočné. Zatiaľ čo skeptik masovú kultúru spochybňuje a polemizuje so spoločnosťou, tešiteľ sa s touto spoločnosťou stotožňuje. Kým prístup skeptika „vychádza z čítania textov venovaných masovej kultúre, predstava integrácie, naopak, z textov vyprodukovaných masovou kultúrou“ (Eco 1995, 9). Ak sa spornosť skeptika prejavovala v jeho prílišnom kriticizme, tak nedostatkom tešiteľa je to, že „vždy a všade súhlasí“ (Eco 1995, 9).

Je dôležité upozorniť, že akokoľvek sa koncept tešiteľov, najmä však skeptikov, môže javiť ako relatívne nezávislý na masovej kultúre, z hľadiska koncipovania konzumu, ktorý masovú kultúru rámcuje, vzniká otázka, či skeptici a tešiteľovia nie sú „jedným a tým istým rafinovaným výrobkom ponúknutým masovému konzumu?“ (Eco 1995, 9). Eco pripomína, že koncept skeptikov a tešiteľov síce nemožno interpretovať izolovane od masovej kultúry, minimálne však v prípade skeptika je evidentné úsilie tento konzum prekonať (Eco 1995, 33). V tejto súvislosti môžeme model skeptikov a tešiteľ považovať za isté hermeneutické modely, napomáhajúce k tomu, aby sme mohli súčasným tendenciám v kultúre porozumieť a ktoré

nie sú aplikovateľné iba v kontexte kultúry, ale tiež iných spoločenských oblastí. Ako náš autor upozorňuje bez skeptikov (môžeme dodať aj tešiteľov) by sme si neuvedomili, „že sa nás problém masovej kultúry tak hlboko dotýka“ (Eco 1995, 33).

2 Masová kultúra ako antikultúra?

Ecovo traktovanie masovej kultúry (*mass culture*) je založené na premise, podľa ktorej „masová kultúra nastáva v tom historickom okamžiku, kedy masy v úlohe protagonistov vstúpia do spoločenského života a stanú sa spoluzodpovednými za stav verejných vecí“ (Eco 1995, 25). Masová kultúra ako kultúra, pre ktorú sa masy stali základom jej konštituovania, vzniká, podľa Eca, v súvislosti s rozvojom masmédií a industrializáciou spoločnosti. Eco hovorí o novej antropologickej paradigme, ktorej osobitosť sa ukazuje v jej radikalizme, neporovnateľnom s predchádzajúcimi civilizáciami. (Eco 1995, 53). V tomto kontexte sa črtá otázka, prečo Eco považuje masovú kultúru za antropologické novum moderných civilizácií a ako túto kultúru reflektuje. Na objasnenie uvedenej otázky je nutné vysvetliť Ecov koncept troch podôb kultúry, do ktorých je zasadená.

Ecovo diferencovanie kultúry vychádza z analýzy jej spoločenskej prístupnosti a tiež toho, akými hodnotami sa prejavuje. Ak hovoríme o hodnotách v Ecovom zmysle slova, nemáme na mysli iba etické hodnoty, ale celkový hodnotový horizont človeka. Eco (inšpirovaný koncepciou D. MacDonalda) rozlišuje medzi kultúrou vysokou, strednou a nízkou, alebo kultúrou masovou (*masscult*) a kultúrou strednou (*midcult*). Rozdiel medzi týmito kultúrami sa prejavuje v tom, že zatiaľ čo vysoká kultúra bola kultúrou skutočných hodnôt, tak stredná kultúra tieto hodnoty falzifikovala a masová kultúra negovala. Unikátny charakter vysokej kultúry bol skonkrétnený v jej otvorenosti iba pre určité aristokratické spoločenské skupiny, čo jej umožňovalo zachovať si istú akosť. Tento špecifický charakter kultúry však stredná a masová kultúra eliminovala tým, že kultúru celospoločensky sprístupnili. Kým stredná kultúra kultúru komercializuje, tak masová kultúra zapríčiňuje „šírenie výrobkov najnižšej úrovne a nulovej estetickej hodnoty“ (Eco 1995, 41). Inými slovami, stredná kultúra tvorí akýsi ontologický predpoklad masovej kultúry s tým rozdielom, že stredná kultúra spôsobuje jej konzum, avšak masová kultúra jej axiologickú vyčerpanosť. Eco poukazuje na tzv.

„opotrebovanie hodnôt“ (Eco 1995, 112), ku ktorému v masovej kultúre dochádza. Subjekt masovej kultúry nenahliada na kultúru v jej autenticite, ktorá hodnoty kultivuje, ale ako na predmet konzumu, prejav gýču, ktorý hodnoty degraduje. „Gýč je všetko to, čo je konzumovaním opotrebované, a čo sa konzumuje (a teda ochudobňuje) práve preto, že užívanie značným počtom konzumentov urýchlilo a prehĺbilo ich opotrebovanie“ (Eco 1995, 112). Masová kultúra nie je problematickou preto, pretože kultúru masám sprístupňuje, ale preto, že týmto sprístupnením kultúru a hodnoty ideovo deštruuje. V tomto zmysle T. W. Adorno upozorňuje, že je nutné rozlišovať medzi tzv. *kultúrnym priemyslom* a masovou kultúrou. Kým pozitívom masovej kultúry je to, že je kultúrou dostupnosti, tak kultúrny priemysel „sa môže pyšniť tým, že energicky prevádza predtým neobratnú transpozíciu umenia (kultúry) do konzumnej sféry“ (Adorno- Horkheimer 2009, 136). Adorno nerefektuje masovú kultúru negatívne, pretože umožňuje širokým spoločenským skupinám na kultúre participovať. To, čo spôsobuje degradáciu kultúry je kultúrny priemysel, ktorý kultúru komercializuje, a tým hodnotovo redukuje. Eco však dodáva, že masovú kultúru a kultúrny priemysel nemôžeme vnímať ako vzájomne opozitné pojmi, pretože sa zhodujú v dôsledkoch, ktoré spôsobujú. „Systém kultúrneho priemyslu predpokladá sieť daností vzájomných, takže nakoniec je do nich vložená aj kultúra... Z tohto hľadiska sa nedá o kultúre uvažovať ako o niečom, čo by sa malo členiť podľa nevyhnutných požiadaviek Ducha, nedotknutého existenciou masovej kultúry“ (Eco 1995, 16). Podľa Eca masová kultúra, spolu s kultúrnym priemyslom, kultúru spriemerňujú, pretože homogenizuje hodnotovú perspektívu jednotlivca, v ktorej nejstvie rozdiel medzi kultúrou a gýčom. K tomu prispievajú aj masmédiá, ktoré masovú kultúru kreujú. Masmédia kultúru „širia v nivelizovanej a kondenzovanej podobe, aby sa konzument nemusel namáhať“ (Eco 1995, 45). Podľa Eca primárnym cieľom masmédií je zaujať pozornosť recipienta, pričom nie je dôležité to, čo je objektom tejto pozornosti, ale to, že je jej obsah konzumovaný. Tým masmédiá vytvárajú kultúru bezobsažnosti, ktorá síce maximalizuje zážitkovú nasýtenosť recipienta, ale nerozširuje jeho axiologickú perspektívu. Eco hovorí o „*kultúre zábavy*“ (Eco 1995, 67), hedonizujúcej všetky aspekty spoločnosti. Subjekt masovej kultúry neposudzuje kultúru, na základe hodnôt, ktorými je definovaná, ale príležitostí, ktoré umožňuje. Kultúra sa však „*aby poskytla zábavu, postupne ničí*“ (Arendt 1994, 40). Eco

zdôrazňuje, že vplyvom masmédií nielenže dochádza k nivelizácii kultúry, ale tiež k akejsi apatickosti človeka, ktorý neprehodnocuje obsah masmédií. S tým súvisia aj Ecove antropologické a etické úvahy.

Antropologický rámec Ecovej teórie masovej kultúry je skonkrétnený v téze o *nesamostatnom človeku*, ktorého masová kultúra formuje. Eco (v nadväznosti na koncepciu človeka J. P. Sartra) reflektuje človeka ako slobodný a zodpovedný projekt, ktorý masová kultúra neutralizuje. „*Nesamostatný človek je ten, ktorý žije v komunite s vysokou technologickou úrovňou... ktorému sa neustále dostáva všemožných pokynov a rád.... ohľadom toho, čo si má priať a ako to má získať s pomocou prefabrikovaných kanálov, ktoré ho zbavujú nutnosti zodpovedne a s rizikom projektovať*“ (Eco 1995, 264). *Nesamostatný človek* masovej kultúry je neautentickým subjektom, ktorý neprojektuje svoj život, v duchu vlastnej autonómie a zodpovednosti, pretože v masovej kultúre je táto autonómia ovplyvňovaná masmédiami, konzumom a reklamami. *Nesamostatný človek* si neuvedomuje nutnosť voliť, resp. projektovať svoju existenciu, pretože „*spoločnosť ponúka nesamostatnému človeku výsledky projektu už pripravené tak, aby zodpovedali jeho prianiam*“ (Eco 1995, 266). Ak máme odpovedať na otázku, v čom sa ukazuje špecifickosť masovej kultúry, je to vo vytrácaní osobnosti, ktorú masová kultúra spôsobuje tým, že paralyzuje slobodu človeka, ktorý nie je reflektovaný ako autonómna bytosť, zodpovedná za svoje rozhodovanie, ale ako bytosť, ktorého sloboda a zodpovednosť je determinovaná.

Z hľadiska koncipovania Ecovh argumentu *nesamostatného človeka* považujeme za dôležité upozorniť na jeden aspekt. Sloboda vo význame Sartrových antropologicko-etických úvah, neznamená iba uvedomovať si fundamentálny atribút existencie človeka, ale tiež emancipovať sa od vplyvu, napr. masmédií, a iných inšancií, ovplyvňujúcich rozhodovanie človeka. V tomto kontexte platí o *nesamostatnom človeku* to, čo Sartre aplikuje na ľudskú existenciu ako celok, a síce, že „*sme sami bez polahčujúcej okolnosti*“ (Sartre 1997, 28). Sloboda *nesamostatného človeka* sa tak javí minimálne v dvoch perspektívach. V perspektíve toho, aby sa od vplyvu masmédií emancipoval; a v perspektíve rozhodovania, ktoré hoci je masmédiami ovplyvňované, stále je to subjekt, ktorý tieto rozhodnutia „*volí*“. To má dôsledky aj pre zodpovednosť.

Sartre považuje zodpovednosť za neodňateľnú črtu subjektu, ktorej platnosť je absolútna bez ohľadu na to, či si ju subjekt uvedomuje.

Zodpovednosť v Sartrovej koncepcii tak získava duálny rozmer. Jednak je to schopnosť jednotlivca zodpovedať za svoje rozhodnutia, konanie; a jednak je to závažnosť tohto konania, ktorá sa odhaľuje v tom, aby bolo akousi inšpiráciou, ideálom pre konanie druhých. Ak to aplikujeme na situáciu nesamostatného človeka, znamená to, že jeho zodpovednosť nevyplýva iba z jeho volieb, ale tiež schopnosti masovú kultúru kriticky prehodnocovať a v tomto prehodnocovaní iniciovať i druhých. Ako tvrdí Sartre, „*naša zodpovednosť... angažuje celé ľudstvo*“ (Sartre 1994, 21). Práve v tomto prístupe možno vidieť riešenie nielen nesamostatného človeka, ale rovnako aj masovej kultúry, ktorá zodpovednosť neguje. „Ludský kultúrny svet je ľudským výtvorom, a preto by sa človek nemal svojej zodpovednosti za svoj svet snažiť zbavovať“ (Feber-Petrucijová 2013, 241). Zodpovednosť tvorí jadro kultúrno-etických aspirácií človeka, ktorý kultúru zodpovedne reflektuje, je vnímavý k jej hodnotám a ktorý v kultúre a hodnotách odhaľuje ich zmysel. V tom je ukrytý postoj Ecovho skeptika a tešiteľa.

Záver

V príspevku sme sa venovali problematike masovej kultúry u U. Eca. Masová kultúra ovplyvňuje kultúrno-hodnotové povedomie moderných spoločností tým, že spôsobuje konzum a reinterpretáciu ako kultúry, tak aj hodnôt. Ecova kritika masovej kultúry pregnantne artikuluje tieto zmeny v súčasnej kultúre, ktoré zasadzujú do širšieho kontextu. Degradácia hodnôt a kultúry, ktoré Eco považuje za negatívne dôsledky masovej kultúry, sa odhaľuje v reflexii človeka, ktorý v kultúre neodkrýva jej autenticitu a špecifickosť, ale túto kultúru konzumuje. Masová kultúra je kultúrou priemernosti, ktorá nerozširuje hodnotové perspektívy človeka, pretože je sama axiologicky bezobsažnou. K tomu prispievajú aj masmédiá, ktoré paralyzujú slobodu a zodpovednosť človeka. Eco argument nesamostatného človeka, ovplyvnený Sartrovou antropologickou koncepciou, ktorý pri deskripcii vplyvu masmédií vymedzoval, sa ukázal ako nejednoznačný, pretože hoci je sloboda a zodpovednosť človeka masmédiami ovplyvňovaná, neznamená to, že je negovaná. Sú to práve sloboda a zodpovednosť, ako neodňateľné atribúty človeka, ktoré sa ukazujú ako možné východiská z masovej kultúry. Napriek istej skepse, ktorá Eco koncept masovej kultúry sprevádza, vyzýva človeka k tomu, aby sa nestal iba konzumentom masovej kultúry, ale aby túto kultúru prehodnocoval.

Masovú kultúru tak možno považovať za istý apel k premysleniu významu kultúry a tiež zodpovednosti v našom živote, ktorou nielen vo vzťahu ku kultúre disponujeme. To je dôvod, prečo je dôležité hovoriť o masovej kultúre.

LITERATÚRA

Adorno, W. T.; Horkheimer, M (2009). Dialektika osvícenství. Filosofické fragmenty. Praha: OIKOYMENH. 247s. ISBN 978-80-7298-267-7

Adorno, W. T. (2009). Schéma masové kultury. Praha: Oikoymenh. 63 s. ISBN 978-80-7298-406-0

Arendt, H. (1994). Krize kultury. Praha: Mladá fronta. 160 s. ISBN 80-204-0424-4

Eco, U. (1995). Skeptikové a tešitelé. Praha: Svoboda. 504 s. ISBN 80-205-0472-9

Feber, J.; Petrucijová, J. (2012). Svět duchovní kultury. Filozofická analýza institucionalizovaných forem. Ostrava: Pedagogická fakulta Ostravské univerzity v Ostravě. 319 s. ISBN 978-80-7368-770-0

Lipovetsky, G. (2013). Hypermoderní doba. Od požitku k úzkosti. Praha: Prostor. 144 s. ISBN 978-80-7260-283-4

Sartre, P. J. (1997). Existencializmus je humanizmus. Bratislava: Slovenský spisovateľ. 93 s. ISBN 80-220-0775-7

Príspevok vznikol v súvislosti s plnením požiadaviek projektu KEGA 008TTU-4/2019-2021 *Prenos osobnej zodpovednosti ako moderný typ výhovorky a jeho postmoderné riešenie.*

REFLEXIA LUDSKEJ PRIRODZENOSTI V ARISTOTELOVEJ ETIKE

REFLECTION OF HUMAN NATURE IN ARISTOTLE'S ETHICS

Michal GÁNOVSKÝ

Katedra etiky a morálnej filozofie, FF TU v Trnave, Hornopotočná 23,
918 43 Trnava, michalغانovsky@gmail.com

Abstrakt: Článok reflektuje ľudskú prirodzenosť v kontexte Aristotelovej etiky. Pri realizácii sa človek (prostredníctvom duše a tela) stáva súčasťou morálneho priestoru a to sa prejavuje našou činnosťou. V príspevku sa budeme venovať aj fenoménu voľby, ktorým je naše konanie špecifické. Preto sa budeme zameriavať na špecificky ľudské konanie, ktorému možno podľa Aristotela pripisovať atribúty dobra, či zla. V takomto ponímaní ovlivňujú atribútom dobra naše cnosti a naopak, atribútom zla ľudské neresti. Človek by mal podľa Aristotela preferovať to, čo ho približuje k dobru, teda cnosti. V súčasnosti cítime ako spoločnosť naliehavosť potreby cností a sriedmosti, ktoré by mohli byť nápomocné pri riešení súčasných spoločenských situácií. Nejedná sa však o nové cnosti a nový mezotéz, ale podobne, ako v období renesancie, o návrat k myšlienkam veľkých filozofov, akým bol nespochybniteľne aj Aristoteles.

Kľúčové slová: ľudská prirodzenosť; Aristotelova etika; cnosti; priateľstvo;

Abstract: The article reflects human nature in the context of Aristotle's ethics. In realization, man through soul and body becomes part of the moral space, and this is manifested by our action. The article will also address the phenomenon of choice, which is specific to our actions. In this paper we will therefore focus on specifically human action, which according to Aristotle can be attached attributes of good or evil. In this way, our virtues abound in the attribute of good, and vice versa, in the attribute of evil, human vices. One should, according to Aristotle, prefer what brings him to goodness, that is, virtue. At present, we feel as a society the urgency of the need for virtues and temperance, which could be helpful in addressing current social situations. However, it is not a new virtue and a new mesothesis, but, like in the Renaissance, a return to the ideas of great philosophers, such as undoubtedly Aristotle.

Key words: Human Nature; Aristotle's Ethics; Virtues; Friendship;

Úvod

V článku sa budeme zaoberať ľudskou prirodzenosťou v kontexte Aristotelovej filozofie. Cieľom je poukázať na prepojenosť ľudskej prirodzenosti s prírodou (gr. *fyzis*) a ontologickým poriadkom, ako aj na neutíchajúcu aktuálnosť Aristotelových myšlienok. Preto text zakotvíme najmä v skúmaní termínov duša (gr. *psyché*) a telo (gr. *soma*) v Aristotelovej filozofii a ich súvis s jeho etikou cností. Z primárnej literatúry vyberáme najmä spisy *O duši*, *Človek a príroda*, *Magna Moralia* a *Etika Nikomachova*. Sekundárnu literatúru reprezentujú filozofi z nášho, ale aj zahraničného prostredia, ktorí rovnako pokračujú v skúmaní Aristotelových myšlienok. Budeme tieto myšlienky analyzovať a pomocou deskripcie sa pokúsime o vymedzenie ľudskej prirodzenosti v Aristotelovej etike, ktorá je predmetom skúmania v tejto stati.

Ľudská prirodzenosť v Aristotelovej etike

Pri skúmaní prirodzenosti v Aristotelovej filozofii, je nutné na ňu nazerať v širšom kontexte, než len ako základnú ľudskú podstatu. V spise *O vzniku a zániku* (Pozri Aristoteles, 1984), v ktorom sa venuje poriadku vecí v prírode, ich vzniku a zániku, premene a pohybu, teda tomu, čo možno označiť ako *logos*, určuje aj konkrétne atribúty, ktoré priradujeme určitým súčnam. Niektoré z týchto atribútov môžu priamo poukazovať na *fyzis*, teda prirodzenosť konkrétnych vecí, či prirodzenosť plynúca z prírody. Z toho vyvodzujeme, že prirodzenosť rozhodne nie je výlučne ľudská výsada, ale práve naopak – človeka sa týka práve len v kontexte, v ktorom je človek súčasťou sveta, ktorý podlieha prirodzenému poriadku. Samozrejme, ľudská prirodzenosť je rozdielnou od prirodzenosti rastlín, či zvierat alebo prvkov. Stále sa však podieľa a je súčasťou všeobecne platnej *fyzis*. Preto, ak budeme u Aristotela skúmať ľudskú prirodzenosť, zákonite musíme rešpektovať aj jej miesto a podieľanie sa na ontologickom poriadku, lebo práve z neho ľudská prirodzenosť vzišla. Podľa Aristotela môžeme rozlišovať látku (gr. *hylé*) a formu (gr. *morfis*) pričom: „... látke náleží, že podlieha pôsobeniu a je pohybovaná, avšak pohybovať a pôsobiť náleží inej mohutnosti.“ (1984, s. 122) Práve schopnosť tvoriť pohyb a zmenu je to, čo robí živé bytosti živými, ale to by nebolo možné, ak by sme boli len látkou, teda len telom

s biologickou podstatou, avšak bez hnacej zložky. Preto je nutné sa zamerať na Aristotelovu charakteristiku pojmov duša a telo, nakoľko práve skrze tieto dve zložky človeka sme schopní sa realizovať. Aristoteles (1942, s. 50) vychádza z toho, že rozdiel medzi oduševneným telom a neodúševneným spočíva práve v *entelecheia* (činnej podstate veci, skutočnosti) tela, ktorou je duša. Duša má v možnosti život a pohyb. Telo má v kompetencii realizovať tento pohyb, čím umožňuje človeku prenášať pohnútky svojej duše do reality. Ak to prevedieme na ľudskú prirodzenosť, tak podobne ako v metafyzike platí, že látka má určitú formu a to ju charakterizuje, tak telo má určitú dušu a tým je človek charakteristický a práve toto spojenie možno označiť za ľudskú prirodzenosť. „Avšak najdôležitejšie a najvýpovednejšie svedectvo o preniknutí fyzis, ako dynamicko-pudovej prirodzenosti do koncepcie duše predstavuje Aristotelov spis *O Duši*.“ (Hobza, 2008, s. 41) Tak ako v prírode platí, že nemožno oddeliť látku od formy bez zmeny podstaty, to isté platí aj pre človeka. Zo štyroch mohutností duše, ktoré Aristoteles (1942, s. 53) uvádza – vyživovanie, vnímanie, myslenie, pohyb – je na základe jeho spisu *O duši* možné práve myslenie označiť za vyslovene ľudský atribút. Výnimočnosť ľudskej prirodzenosti teda u Aristotela spočíva v špecifickej jednote tela a duše (teda látky a k nej prislúchajúcej formy), ktorá je v súlade s *fyzis* a zároveň sa okrem ostatných mohutností vyznačuje práve myslením a schopnosťami *nús*, teda rozumu.

Špecifickosť pohybu duše u človeka

Práve skrze myslenie je ľudská prirodzenosť prostredníctvom duše a tela schopná vykonávať špecifické pohyby, ktoré v prírode nemajú obdobu. Na rozdiel od zvyšku živej prírody, ktorá oplýva mohutnosťami vyživovania (ktorá jej poskytuje živiny nutné k umožneniu života), pohybu (ktoré umožňujú sa realizovať, uspokojovať potreby) a vnímania (ktorá umožňuje cítiť), ľudská duša a teda aj prirodzenosť sa navyše realizuje aj vďaka mysleniu o týchto štruktúrach. To ale neznamená, že človek nie je schopný aj zvyšných troch mohutností, alebo že sú u neho zaostalé, ale práve naopak. Tieto mohutnosti sme si osvojili natoľko, že sú už až takmer automatizované a často ich vykonávame až podvedome. Ako Aristoteles uvádza: „*Tam totiž, kde je vnímanie, či pociťovanie, je i odpor a preferencia a tam, kde sú tieto, je nutne aj žiadostivosť.*“ (1942, s. 53) Naše konanie je možné reflektovať

a pripisovať mu určité atribúty, čo je predmetom skúmania v etike. Pojem *ethos* bol prvotne používaný v kontexte k zvieratám a označoval obvyklé miesto pastvy, či spôsoby správania sa človeka k zvieratám. Podobne ako postupuje Aristoteles od všeobecnej metafyziky k *fyzis* človeka, preniesol sa aj tento pojem na ľudí a jeho obsah sa rozšíril o abstraktný rozmer na spoločný priestor, zvyk, či mravy. Aristoteles si uvedomoval flexibilitnú šírku tohto pojmu a preto zaviedol pojmy *ethica* a *ethicos*, ktoré sa vzťahovali vyslovene k človeku a prvý označoval vedu, ktorá skúma správanie človeka z hľadiska morálky a druhý plnil funkciu prídavného mena, určitého atribútu, ktorým bolo možné popisovať istý druh ľudského konania. (Porov.: Fobelová, 2005, s. 13)

Význam *nús* teda spočíva aj v uvedomovaní si svojej bytnosti a následnej hodnotiacej reflexie, ktorá je spätá s ľudským životom. Ako uvádza Eva Orbanová: „*Hodnotenie je akási procesuálna antropologická konštanta, životný kolorit sprevádzajúci nás od rána do večera, od narodenia po smrť.*“ (2013, s. 20) Človek v rámci svojho myslenia teda hodnotí a reflektuje miesta a diania, v ktorých sa nachádza ako aj seba samého a svoje konanie. Myslenie sa teda v rámci ľudskej prirodzenosti netýka len poznávacieho procesu, ale aj procesov vnímania, cítenia, či hodnotenia. Preto je evidentné, že naše myslenie sme schopní prostredníctvom spojenia tela a duše premietiť aj do sveta, ktoré ovplyvňujeme vďaka mohutnosti pohybu, čiže konaním. Považujeme za nutnosť prevádzať teoretické poznanie na poznanie praktické, ktoré je v dnešnom svete nesmierne dôležité. Koniec koncov práve teoretické poznanie nás priviedlo aj k nutnosti zavádzať a začleňovať tieto poznatky do praxe, aby skutočne ľuďom slúžili a neboli len odložené na stránkach zabudnutých kníh. Preto sa budeme zameriavať na špecificky ľudské konanie, ktorému možno podľa Aristotela pripisovať atribúty dobra, či zla. V takomto ponímaní oplývajú atribútom dobra naše cnosti a naopak, atribútom zla ľudské neresti.

Človek by mal podľa Aristotela preferovať to, čo ho približuje k dobru, teda cnosti. „*Aristotelov výklad dobra je v súlade s chápaním prirodzenosti človeka na základe jeho metafyzickej biológie.*“ (Predanociová, 2011, s. 29) Podobne ako v spise *O vzniku a zániku* (Pozri Aristoteles, 1984) Aristoteles popisuje pohyb a zmenu na základe dvoch opozit, resp. extrémov a výsledný stav látky sa nachádza niekde v strede v závislosti od ich vzájomného pôsobenia, tak aj v *Magna Moralia* (Pozri Aristoteles,

2010, s. 20-25) sa ľudské konanie poväčšine odohráva medzi dvoma extrémami a cieľom by mala byť určitá vyváženosť, ktorú dosahujem vďaka cnostiam. *Mezotés* v oblasti cností nám Aristoteles približuje v druhej knihe *Etiky Nikomachovej* (2011, s. 52-70). „Dôležitým aspektom *Etiky cnosti je vôľa, ktorá vybrané cnosti odkazuje, smeruje, radí k dobru – strediu medzi dvoma extrémami, tzn. dobrá vôľa,*“ (Vadíková, 2013, s. 153) preto je nutné, aby okrem poznania a myslenia ľudská prirodzenosť oplývala aj pevným charakterom, ktorý je schopný konať. „*Aristoteles vidí cnosť ako stav charakteru, ktorý sa dosahuje uplatňovaním praktickej múdrosti na dosiahnutie dobrého života.*“ (Baron, 2016, s. 7) Tento stav dosahujeme až neustálym opakovaním cností a cvikom. Preto možno označiť Aristotelovu etiku ako etiku, ktorá kladie na človeka určité nároky, no tieto nároky si stanovujeme my sami. Cnosti sú pre Aristotela stavom, ktorý sme si vedome, slobodne a rozumovo zvolili a javí sa nám ako strednosť vzhľadom na nás samých – teda na našu prirodzenosť. Už Sv. Tomáš Akvinský (2013, s. 147-149) postrehol tento aspekt Aristotelovej filozofie, že *mezotés* sa vzťahuje k človeku a rozumovej voľbe jednotlivca.

Aristotelovo nazeranie na ľudské konanie skrze zreteľ *eudaimónie* – najvyššej blaženosti, rovnako ako jeho téza o *mezotés*, sa sústreďujú na hodnotu cností v bežnom živote človeka. Na význam smerovania života k dobru. V súčasnosti je vplyvom individualizmu človek tak povediac odtrhnutý od spoločnosti, čo sa môže javiť ako problém. Preto je namieste hľadať určité spojivo, ktoré by nám mohlo umožniť znovobjaviť vôľu, ktorá bude mať spoločný cieľ. Aristotelovo učenie o strede môže slúžiť ako morálny kompas aj v dnešnej dobe, keďže je v súčasnosti nesmierne náročné sa zhodnúť na spoločnom uvažovaní o tom, čo je správne. Lenže to od nás určenie *mezotés* ani nežiada, keďže sa nejedná o presné určenie stredu, ale skôr o presné určenie limitov, medzi ktorými stred leží a na tých sa ako spoločnosť skôr môžeme dohodnúť.

Ľudská prirodzenosť inklinujúca k priateľstvu

„*Aristotelova teória dobrého života je konštituovaná ako ambícia, ktorú chce človek dosiahnuť a naplniť tu a teraz, v sociálnom kontexte.*“ (Predanociová, 2011, s. 75) To je dôvodom prečo sa Aristoteles zameriaval na vzťah k druhým a konanie človeka, ktorým sa vzťahujeme na ostatných

– na našu *polis*, lebo práve tým vstupujeme ľudsky prirodzene ako morálne bytosti do spoločného éthosu.

Súčasťou našej prirodzenosti je sa aj združovať a realizovať sa v spoločnosti, čo výborne vystihuje poňatie človeka ako *zoon politikon*. Spoločnosť je náš spoločný priestor, za ktorý nesieme spoločnú zodpovednosť, a preto by sme mali byť schopní spoločného postupu. Alasdair MacIntyre, ktorý vo svojom diele *After Virtue* na Aristotela nadväzuje a vyzdvihuje túto skutočnosť nasledovne: „...*Aristotelovo naliehanie, aby cnosti našli svoje miesto nielen v živote jednotlivca, ale aj v živote polis, a že jednotlivec je skutočne inteligibilný iba ako zoon politicon.*“ (2015, s.176)

Aristoteles venoval výrazný priestor práve priateľstvu, ktoré označuje za jednu z cností, čím poukazuje na presah cností aj do spoločenského priestoru. Priateľstvo je cnosť, ktorá sa v spolunažívaní jednoznačne osvedčuje a podieľa sa na pociťovaní blaženosti, ktorá je *telos* nášho konania. Ako uvádza v *Etike Nikomachovej*: „*Ak je znakom priateľa skôr dobro robiť, ako ho prijímať, a ak je pre dobrého človeka, ako aj pre cnosť charakteristické druhému robiť dobro, a ak je krajšie robiť dobro priateľom než cudzím ľuďom, bude dobrý človek potrebovať takých ľudí, ktorým môže robiť dobre.*“ (Aristoteles, 2011, s. 258) Význam priateľstva je teda zrejmý, ale je ešte nutné poznamenať, že rozsah tohto pojmu je už dnes posunutý do výrazne inej významovej roviny. Priateľstvo nebolo pre Aristotela len vzťah medzi ľuďmi a cnosť, ktorá je v tomto vzťahu obsiahnutá, ale aj láska, ktorá podlieha žiadostivosti tela a duše. Priateľstvo je teda obsiahnuté aj v ľudskej prirodzenosti a korektnejšie by sme ho mohli definovať asi nasledovne: „*Grécky termín filia má oveľa širší význam ako slovenský ekvivalent priateľstvo – znamená privetivosť, lásku, radosť; a keby sme ho chceli priblížiť súčasným jazykom, mohli by sme pridať slovo solidarita.*“ (Suvák, 2008, s. 81) Práve v tomto vidíme odpoveď na tvrdenie Stanislava Syneka o rozpoltenosti človeka v Aristotelovej filozofii a neúplnosti Aristotelových tvrdení, ktorý tvrdí o človeku: „*Že je to bytosť, ktorá sama sebe rozumie len vo vzťahu k niečomu, čo ju nekonečne prevyšuje...*“ (Synek, 2011, s. 228) a zároveň aj individualistická. Človek totiž vstupuje do spoločného priestoru ako individuum, no skrze vzťahy, ktoré tvoria tento priestor je schopný sám seba presiahnuť. Práve skrze priateľstvo považujeme za vhodné budovať vzťahy aj v súčasnom období plurality, čím môžeme dosiahnuť spätosť s ostatnými ľuďmi a zároveň tým naplniť svoju vlastnú prirodzenosť.

Záver

Možno zhrnúť, že Aristotelova etika sa v mnohom dotýka problematiky ľudskej prirodzenosti a charakterizuje ju skrze jednotu tela a duše. Je veľmi úzko prepojená s celkovou fyzis a človek je tvor, ktorý je súčasťou sveta, ktorý obýva. Preto by človek mal svoje správanie moderovať a byť schopný koordinovať svoju vôľu s vôľou ostatných prostredníctvom cností, ktoré zasahujú rovnako verejný, ako aj súkromný priestor. Aristotelova etika má svojich pokračovateľov aj v súčasnosti, ktorí jeho myšlienky naďalej rozvíjajú a nachádzajú v nich aktualizovateľnú pravdu. Jedným z nich je aj významný škótsky filozof – Alasdair MacIntyre, ktorý v svojom diele *After Virtue* (Pozri MacIntyre, 2015) v nadväznosti na Aristotela definuje v rámci dejín filozofie a etiky súčasnú dobu ako dobu, ktorá je spätá s fenoménom straty cností, čo sa prejavuje vo vyprázdnení pojmov, strate morálnych autorít, čo je v súčasnosti nesmierne aktuálnou témou. Preto je vhodné sa aj v dnešnej dobe vracieť k myšlienkam slávnych antických filozofov a skúsiť sa na ne pozrieť, skrze našu optiku. „Aristoteles nás učí nielen neuchyľovať sa k myšlienkam, ktoré sa pred nami vyskytli, či k prvej teórii, ktorú sme počuli (t.j. lenivý spôsob filozofovania), ale aj starostlivo premýšľať, skúmať celý rad prípadov, prijímať ťažkosti s rozpoznaním zložitosti sveta a našich spôsobov myslenia a rozprávať o tom s otvorenou myslou pri posudzovaní všeobecných teórií.“ (Stevenson a kol., 2018, s. 102-103)

LITERATÚRA:

AKVINSKÝ, T. (2013). *Komentár k Etice Nikomachovč. II. kniha*. Prel. MACHULA, T. Praha: Krystal OP, 233 s. ISBN 978-80-87183-61-8.

ARISTOTELES. (1942). *O duši*. Prel. KŘÍŽ, A. Praha: Leichterova filozofická knihovna, 240 s. bez ISBN.

ARISTOTELES. (1984). *Človek a príroda*. Prel. KŘÍŽ, A. Praha: Svoboda, 507 s. bez ISBN.

ARISTOTELES. (2010). *Magna Moralia*. Prel. KŘÍŽ, A. 2. vyd. Praha: Petr Rezek, 135 s. ISBN 80-86027-34-1.

ARISTOTELES. (2011). *Etika Nikomachova*. Prel. ŠPAŇÁR, J. Bratislava: Kalligram, 296 s. ISBN 978-80-8101-417-8.

BARON, P. (2016). *Virtue Ethics*. 2. vyd. London: Active Education Ltd, 114 s. ISBN 978-139977858.

FOBELOVÁ, D. (2005). *Etika – hodnoty – environment*. In: D. Fobelová a kol. *Aplikované etiky v kontextoch súčasnosti* (s. 9-52). Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied, Univerzita Mateja Bela Banská Bystrica, 112 s. ISBN 80-8083-141-6.

HOBZA, P. (2008). *Fyzis u Platóna*. In: L. Chvátal – V. Hušek (Eds.). „Přirozenost“ ve filosofii minulosti a současnosti (s. 34-43). Brno: CDK, 239 s. ISBN 978-80-7325-143-7.

MACINTYRE, A. (2015). *After Virtue. A Study in Moral Theory*. 4. vyd. London/New Delhi/NewYork/Sydney: Bloomsbury Publishing Plc, 333 s. ISBN 978-1-78093-625-3.

ORBANOVÁ, E. (2013). *Svet človeka je svetom hodnôt*. In: E. Orbanová – K. M. Vadíková – O. Čechvala. *Terminológia filozofickej axiológie* (s.11–35). Trnava/Krakow: Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave/Towarzystwo Słowaków w Polsce, 176 s. ISBN 978-83-7490-658-6.

PREDANOCYOVÁ, L. (2011). *Aristotelova koncepcia cností*. Bratislava: IRIS, 88 s. ISBN 978-80-89256-72-3.

STEVENSON, L. – HABERMAN, D. L. – WRIGHT, P. M. – WITT, Ch. (2018). *Thirteen Theories of Human Nature*. 7. vyd. Oxford: OXFORD University Press, 323 s. ISBN 978-0-19-086044-8.

SUVÁK, V. (2008). *Etické myslenie v období klasickej gréckej filozofie*. In: A. Remišová (Ed.). *Dejiny etického myslenia v Európe a USA* (s. 42-85). Bratislava: Kalligram, 896 s. ISBN 978-80-8101-103-0.

SYNEK, S. (2011). *Lidská přirozenost jako úkol člověka. Filosofická interpretace Etiky Nikomachovy*. Praha: Togga, 256 s. ISBN 978-80-87258-53-8.

VADÍKOVÁ, K. M. (2013). *Osobná axiológia – etické hodnoty v praxi*. In: E. Orbanová – K. M. Vadíková – O. Čechvala. *Terminológia filozofickej axiológie* (s.120–167). Trnava/Krakow: Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave/Towarzystwo Słowaków w Polsce, 176 s. ISBN 978-83-7490-658-6.

ODPUSTKOVÉ LISTINY VO ZVOLENSKEJ ŽUPE V ROKOCH 1300 – 1433

INDULGENCE CHARTERS IN ZVOLEN COUNTY IN THE YEARS 1300 – 1433

Simona ANDERÁKOVÁ

Katedra histórie, FF TU v Trnave, Hornopotočná 23, 918 43 Trnava,
simona.anderakova1@gmail.com

Abstrakt: Cieľom práce je predovšetkým prispieť k poznaniu odpustkových listín týkajúcich sa Zvolenskej župy v rozpätí rokov 1300 – 1433, ktoré sú skúmané nielen z cirkevného, ale aj svetského hľadiska, na základe ktorého možno sledovať vývoj patronátneho práva, zachytiť rozmanitý vývin názvov obcí na Slovensku, ako aj administratívny vývin obcí, skúmať vývoj osídlenia, sledovať stav a charakter kostola, vlastnícku príslušnosť, či majetkovo-právny režim objektu.

Kľúčové slová: odpustky; pokánie; sakrálné objekty

Abstract: The aim of this work is principally to contribute to knowledge about indulgence charters in Zvolen county in the years 1300 – 1433, which are examined not only from the ecclesiastical but also from the secular point of view, which allows us to monitor the development of patronage law, capture the diverse development of the names of municipalities in Slovakia, the character of the church, ownership or property-law regime of the building.

Key words: indulgences; penance; sacral objects

Cirkev bola počas celého života stredovekého človeka jeho neoddeliteľnou súčasťou života. Už prví kresťania si uvedomovali zlo hriechu. Prijatím krstu zanechali hriechu človeka a v čistote od dedičného hriechu sa usilovali zotrvať až do konca života. Verilo sa, že modlitba mučeníka alebo vyznávača pomáha k intenzívnejšiemu pokániu kajúcnika. Z cirkevnoprávnej stránky sú odpustky pozostatkom starej praxe pokáania, pričom sa celé spoločenstvo podieľalo na pokání svojho člena, ktorý upadol do hriechu¹. To znamená,

¹ KRÁLOVÁ, Dagmar. *Odpustky. Historický prežitok?* Bratislava : Vydavateľstvo Don Bosco, 2015, s. 16.

že veriaci prosili Boha tzv. absolúciami, aby bol hriešnikovi odpustený trest. Boli to úradne ustálené modlitby. Verilo sa, že účinnosťou týchto Cirkvou odporúčaných modlitieb bolo kajúce zmyšľanie penitenta s primeranými skutkami pokáania. Pri výbere skutkov pokáania ako pomôcka pre spovedníkov slúžili aj tzv. knihy pokáania. Bol v nich zoznam previnení s uvedeným pokáním, ktoré mali slúžiť ako pomôcka pri udeľovaní trestov za hriechy pri spovedi. Skutky pokáania, uvedené v knihách boli niekedy príliš ťažké, prísne a čoskoro narazili na odpor. Postupne dostali charakter normy, ktorá pomáhala ustáliť primerané a rozumne pokáanie. Šlo napríklad o púte, účasť na križiackych výpravách, modlitby, almužny pre chudobných, návštevy kostolov a dary na ich prestavbu. Táto forma pokáania im bola udelená na základe žiadosti o indulgenciu. V našom príspevku sme sa sústredili na odpustky Zvolenskej župy v rozpätí rokov 1300 – 1433 udelené pre farské kostoly a iné sakrálné stavby.

K Zvolenskej župe sa nám vzťahuje celkom 20 listín, pričom 11 z nich sa týkajú Banskej Bystrici (8x odpustky pre farský kostol sv. Panny Márie, 1x pre kaplnku sv. Michala, 1x pre špitál sv. Alžbety, 1x pre kaplnku sv. Ondreja, Troch kráľov a sv. Anežky v špitály sv. Alžbety), 2 sa týkajú dediny Jakub (kostol sv. Jakuba Apoštola), 3 sú udelené pre Sásovú (kostol sv. Antona Pustovníka), a po 1 listine pre Radvaň (kaplnka sv. Panny Márie), Hornú Mičinú (farský kostol sv. Michala), Zvolen (kostol sv. Alžbety) a Zolnú (farský kostol sv. kráľa Štefana).

Nemecké obyvateľstvo sa po tatárskom vpáde (1241–1242) usídlilo v tesnom susedstve staršej pôvodnej slovanskej osady Bystrice, kde si vybudovali nové sídlisko a vytvorili si aj vlastné pomenovanie – „*Novum Zolium*“ teda Nový Zvolen. Najstaršie správy o tejto novej dedine máme z roku 1255, kedy uhorský kráľ Belo IV. daroval tunajším nemeckým hostom rozsiahle výsady a privilégium, zaručujúce slobodnú voľbu farára, ktorého však mali predstaviť ostrihomskeho arcibiskupovi.² Znamenalo to, že mestská komunita mala takto už od začiatku značnú cirkevnú autonómiu a ovládala cirkevný život. Farský kostol Nanebovzatia Panny Márie bol postavený v areály mestského hradu, bohatými nemeckými mešťanmi a majiteľmi baní, pravdepodobne už v roku 1255, najneskôr

² MELIŠ, Jozef Bernard. *Cirkevné výsady miest a mestečiek v stredoveku na Slovensku*. In *Historický zborník*. Martin : Matica Slovenská, 2006, roč. 26, č. 2, s. 11.

v roku 1300³, kedy sa začalo s jeho výstavbou (alebo prestavbou), čo nám dosvedčuje odpustková listina, vydaná Maurusom Amisiensom a ďalšími 14 rímskymi kardinálmi. Táto odpustková listina je najstaršou odpustkovou listinou, ktorá sa zachovala v Archíve mesta Banská Bystrica. S odpustkami určenými pre tento kostol sa stretávame aj v listine z roku 1323⁴, vydanéj na žiadosť Mikuláša⁵, Guillelmusom Soltaniensom a ďalšími 12 rímskymi kardinálmi. V roku 1324⁶ bola potvrdená ostrihomským arcibiskupom Boleslavom⁷, a v roku 1396⁸ a 1398⁹ vikárom¹⁰ v pontifikáte ostrihomského arcibiskupa Jána¹¹. V odpustkovej listine, vydanéj dňa 17. marca 1332¹² Jánom a ďalšími 5 rímskymi kardinálmi, sa dozvedáme meno prvého známeho banskobystrického farára (viceplebanus) Jána, ktorý vystupuje ako žiadateľ o odpustky. Ďalšia odpustková listina pre kostol je udelená v roku 1335¹³ Františkom a ďalšími 2 rímskymi kardinálmi, ktorej žiadateľom je istý Mikuláš, syna Karola. Z toho sa dá uzatvárať, že v tom období bol kostol ešte stále vo výstavbe.¹⁴ Takmer aj o sto rokov neskôr, v roku 1433¹⁵ nájdeme odpustenie určené pre tento kostol.

Už na začiatku 14. storočia pre potreby vzrastajúceho sa mesta, sa začalo s výstavbou špitála a špitálskeho kostolíka v západnej časti mesta, ktoré schválil Peter Karol z Banskej Bystrice na pomoc pre chudobných,

³ MATULAY, Ctibor. *Mesto Banská Bystrica. Katalóg administratívnych a súdnych písomnosti (1020) 1255 – 1536*. I. Bratislava : Archívna správa MV SR, 1980, s. 21, č. 21 (1300).

⁴ MATULAY, *Mesto Banská Bystrica*, s. 22, č. 25 (1323). Na ľavom margu potvrdenie ostrihomského vikára v pontifikáte z roku 1396 (č. 150) a z roku 1398 (č. 174). SEDLÁK, Vincent. *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae* (ďalej už len RDSI). Tomus II. (1315 – 1323). Bratislavae : Sumptibus Academiae scientiarum Slovacae, 1987, s. 479, č. 1105 (1323).

⁵ Mikuláš nazývaný Sas, syn prvého banskobystrického richtára Ondreja, comes, zvolenský zeman, zemepán dediny Sásovej na teritóriu mesta Banská Bystrica a súčasne člen banskobystrickej mestskej rady

⁶ MATULAY, *Mesto Banská Bystrica*, s. 22, č. 26 (1324).

⁷ Boleslav Piast, ostrihomský arcibiskup (1321–1328).

⁸ MATULAY, *Mesto Banská Bystrica*, s. 53, č. 150 (1396).

⁹ MATULAY, *Mesto Banská Bystrica*, s. 59, č. 174 (1398).

¹⁰ Meno vikára nie je známe.

¹¹ Ján z Kaniže, ostrihomský arcibiskup (1387–1418).

¹² MATULAY, *Mesto Banská Bystrica*, s. 23, č. 29. (1332).

¹³ MATULAY, *Mesto Banská Bystrica*, s. 23, č. 30 (1335).

¹⁴ ZAREVŮCKÝ, Anton. *Katalóg farností a kostolov bansko-bystrického biskupstva*. Banská Bystrica, 1976, 11. s.

¹⁵ LUKCSICS, Pál. *XV. századi papák oklevelei* (ďalej už len Lukcsics) II. Budapest : Magyar Tudományos Akadémia, 1938, s. 72, č. 143 (1433) – výskum vo Vatikánskom tajnom archíve *Reg. Suppl. Vol. 294, fol. 42t.* (1432).

odkázaných na starostlivosť o ich telesné i duševné potreby. Dňa 3. augusta 1303 bola uzavretá zmluva medzi farárom Štefanom a Petrom Karlom o patronáte nad špitálom sv. Alžbety, ktorého súčasťou bol aj kostol sv. Alžbety a kaplnka sv. Anny. Mestský farár sa zriekol beneficíí zo špitálu v prospech kaplánov a Peter Karl ako patrón špitála prenechal farskému kostolu 8 poddaných a jatku. Špitál sv. Alžbety vlastnil Horný a Dolný mlyn na potoku Bystrica. Nebol teda len charitatívnym zariadením, ale prinášal aj zisky svojim patrónom. Dňa 18. mája 1359¹⁶ nachádzame pre tento špitál odpustenie, ktorého žiadateľom je pilišský župan Benedikt Heem¹⁷ a odpustkovú listinu z roku 1391¹⁸ udelenú pápežom Bonifácom IX. pre kaplnky sv. Ondreja, Troch kráľov a sv. Anežky, umiestnené v špitáli.

To, že banskobystrickí mešťania boli nábožní je možné vidieť aj v ich účasti na púťach na posvätné miesta, ktoré podstúpili ako formu pokánia za spáchané hriechy¹⁹. Čo dokazovali tiež svojim donátorstvom pri zakladaní a udržiavaní kaplniek farského kostola. Jedným z príkladov je Michal Königsberger, ktorý pri farskom kostole Panny Márie v hradnom areáli založil novú kaplnku sv. Michala, ktorá bola neskôr známa ako kostol sv. Kríža a na začiatku 16. storočia ako slovenský kostol. Pre túto kaplnku, ktorá bola nedávno identifikovaná a archeologicky doložená ako karner sv. Michala, je v roku 1406²⁰ augustiniánom Benediktom udelená odpustková listina.

Na donačnom území Banskej Bystrice boli v stredoveku okrem iných aj dediny Svätý Jakub (dnes Jakub) a Sásová.

Dedina Jakub sa spomína už v roku 1390, keď bola v majetku banskobystrického richtára Michala Rosembergera. Svoje pomenovanie dostala podľa zasvätenia kostola sv. Jakuba Apoštola, ktorému už v roku

¹⁶ RÁBIK, Vladimír. *Monumenta Vaticana Slovaciae* (ďalej už len MVSI). Tomus II. *Registra supplicationum ex actis pontificum Romanorum res gestas Slovacas illustrantia*. Volumen 1 (1342 – 1415). Trnavae – Romae : Vladimír Rábik a Institutum historicum Slovacum in Roma apud Universitatem Tyrnaviensem, 2009, s. 219–220, č. 387 (1359).

¹⁷ Benedikt, comes z Piliš (1358–1360).

¹⁸ Doteraz needitovaná. In Hrdina, Ján. *Pápežské odpustkové listiny ve střední Evropě za pontifikátu Bonifáce IX. (1389 – 1404)*. Dizertačná práca Praha : Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, Katedra pomocných věd historických a archivního studia, 2010, *RL 12, f. 209r-v* (1391).

¹⁹ Len v rokoch 1389 – 1399 to bola v 6 prípadoch púť do Ríma a v 5 prípadoch do Aachenu.

²⁰ MATULAY, *Mesto Banská Bystrica*, s. 62–63, č. 190 (1406).

1413²¹ a 1414²² udelil sidonský biskup Benedikt²³, vikár v pontifikáte ostrihomského arcibiskupa Jána, odpustenie.

Dedina Sásová sa pod svojím názvom prvýkrát nachádza v prameňoch až v roku 1391, a to podľa svojho neskoršieho majiteľa Mikuláša, nazývaného Sas. Mikuláš Sas sa spomína už v roku 1310 ako prisázný Banskej Bystrice a už najstaršie doklady potvrdzujú, že bol majiteľom neskoršej dediny Sásová. Tá pravdepodobne existovala už pred príchodom Nemcov a formovala sa pôvodne okolo starého kostola sv. Antona Pustovníka, ktorý je v prameňoch doložený už v roku 1350²⁴, kedy Rajmund a ďalší 14 avignonskí kardináli, so súhlasom ostrihomského arcibiskupa Jána, udelili na žiadosť Vavrince, „zemanovho syna“ (*filius militis*)²⁵, a jeho bratov, odpustenie všetkým tým, ktorí navštívia kostol sv. Antona a kaplnku Panny Márie v Sásovej. Kostolík, s dnešným patrocíniom sv. Antona a Pavla pustovníkov, dal v miernej vyvýšenej polohe v obci postaviť okolo roku 1330 Mikuláš, syn magistra Donča. Odpustenie pre tento kostol nájdeme aj v roku 1415²⁶, udelené sidonským biskupom Benediktom, vikárom v pontifikáte ostrihomského arcibiskupa Jána.

Ďalšou dedinou na území Banskej Bystrice je aj Radvaň, dnes súčasťou Banskej Bystrice. Obec vznikla na území, ktoré v roku 1250 daroval Belo IV. Radunovi a jeho synom. Prvýkrát je písomne doložená v roku 1280. V roku 1309 sa uvádza radvanský materský a farský kostol Blaženej Panny Márie filiálky Lehoty (Hornej Mičinej). V roku 1433²⁷ povoľuje pápež odpustky návštevníkom kaplnky sv. Panny Márie. Šlo asi o dnešnú kaplnku Sedembolestnej Panny Márie.

Proces nemeckého osídlenia Banskej Bystrice a jej okolia sa prejavil aj vznikom nových dedín, zakladaných na nemeckom práve. Jednou z nich je Horná Mičiná. Horná Mičiná vznikla niekedy na začiatku 14. storočia na

²¹ BORSA, Iván. *Zsigmondkori oklevéltár* (ďalej už len *ZsO*) IV. Budapest : Magyar Országos Levéltár 1994, s. 357, č. 1496, (1413).

²² MATULAY, *Mesto Banská Bystrica*, s. 64, č. 194 (1414).

²³ Benedikt z Pätkostolia, sidónsky biskup.

²⁴ MATULAY, *Mesto Banská Bystrica*, s. 24–25, č. 33 (1350).

²⁵ Miles je spomínaný Mikuláš Sas. Aj jeho synovia sa označujú ako miles, čo pravdepodobne vyjadruje povinnosti osobne slúžiť v kráľovskom vojsku (prípadne v jeho zvolenskej hradnej alebo župnej jednotke).

²⁶ MATULAY, *Mesto Banská Bystrica*, s. 64, č. 195 (1415).

²⁷ Lukcsics II., s. 72, č. 143 (1433) – výskum vo Vatikánskom tajnom archíve *Reg. Suppl. Vol. 294, fol. 42t.* (1432).

území, ktoré v roku 1296 daroval uhorský kráľ Ondrej III. komesovi Mikovi, synovi Raduna. V roku 1300 sa v metácii susednej dediny Čerín uvádza len ako Mikova zem. V roku 1309 tu však už bola vybudovaná dedina, nazývaná Lehota. Ostrihomský arcibiskup Tomáš, na žiadosť zvolenského komesa Mika a jeho synov (Jána, Martina, Deska), povolil obyvateľom Lehoty postaviť kaplnku s cintorínom a to z dôvodu veľkej vzdialenosti od materskej fary v Radvani a pre časté záplavy Hrona. V roku 1395 vystupuje táto dedina už pod menom Mikova Lehota a bola tak pomenovaná podľa svojho prvého majiteľa, ktorý bol určite iniciátorom jej vzniku. V 15. storočí sa dedina označuje už len ako Mičiná (maď. Mikefalva). Touto kaplnkou sa pravdepodobne myslí farský kostol sv. Michala, pre ktorý bolo v roku 1433²⁸ na žiadosť Štefana²⁹, syna Ladislava z Hornej Mičinej, vojaka a príbuzného kráľa Žigmunda Luxemburského, udelené odpustenie.

Najvýznamnejším sídliskom na území Zvolenskej kotliny bol už v období pred tatárskym vpádom Zvolen. Najstaršia zachovaná zmienka o ňom je z roku 1135, v tzv. zakladacej listine bzovického kláštora. Hoci sa najstaršia listina o udelení výsadných práv Zvolenu nezachovala, jej približný vznik je možné datovať rokom 1238. Patronátne právo malo mesto od svojho vzniku a formálne mu bolo udelené až na základe výsady z roku 1243. Súčasťou mestského privilégia bola slobodná voľba farára bez povinnosti predstaviť zvoleného farára príslušnému biskupovi³⁰, čo využila nová mestská komunita na stavbu kostola sv. Alžbety na najvýznačnejšom mieste zvolenského námestia, kde stojí dodnes. Farský kostol sv. Alžbety je najstaršou zachovanou stavbou mesta z rokov 1244–1250. V rokoch 1380–1390 bol kostol prestavaný a v roku 1433³¹ mu bolo udelené odpustenie. Meno suplikanta však nie je známe.

Na chotárnom území Zvolena stála dedina Zolná, dnes súčasť Zvolena, ktorá sa prvýkrát spomína ako potok už v roku 1282. Podľa listiny ostrihomského arcibiskupa Tomáša z roku 1311 získali Bychor a Zubrata, synovia zvolenského župana Tobiáša, povolenie postaviť v obci opevnený

²⁸ Lukcsics II., s. 104–105, č. 255 (1433).

²⁹ Štefan z rodu Mičinských, podžupan Zvolenskej župy.

³⁰ MARSINA, Richard. *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae* (ďalej už len *CDSI*). Tomus II. (1235 – 1260). Bratislavae : Sumptibus Consilii nationalis Bratislaviensis, Capitalis Reipublicae Socialisticae Slovacae editrice Libraria Obzor 1987, s. 94, č. 139 (1243).

³¹ Lukcsics II., s. 72, č. 143 (1433) – výskum vo Vatikánskom tajnom archíve *Reg. Suppl. Vol. 294, fol. 42t.* (1432).

kostol s cintorínom. Pre tento kostol žiadali aj vlastného kňaza, vyňatého z archidiakonovej moci. Odôvodnili to tým, že bývajú ďaleko od materskej fary, akoby v pustatine. Tieto farárove výsady boli, na žiadosť magistra Donča³², zvolenského župana potvrdené v roku 1325 aj ostrihomským arcibiskupom Boleslavom. Jedná sa o dnes zaniknutý kostol sv. Štefana, ktorému bolo v roku 1357³³ na žiadosť uhorského kráľa Ľudovíta I., udelené odpustenie.

Sakrálné objekty v našej práci možno rozdeliť na farské kostoly (3x), filiálne kostoly (3x), kaplnky (3x), špitály (4x).

Z hľadiska patrocínií dominujú vo Zvolenskej župe hagiologické (10x), z ktorých tvoria patrocíniá mužských svätých sv. Michal (2x), Ondrej, Jakub, Anton Pustovník, sv. Štefan a Traja králi. Zo ženských patrocínií má zastúpenie sv. Agnesa a sv. Alžbeta (2x). V druhej skupine prevládajú patrocíniá mariologické (mariánske), zasvätené sv. Panne Márii (3x).

V banských lokalitách bol o odpustkovú agendu veľký záujem, čo vypovedá aj množstvom zachovaných odpustkov pre tento región. Už v roku 1300 sa ako prvá vyskytuje indulgencia pre kostol Panny Márie v Banskej Bystrici, pre ktorú sa udeľujú odpustky ešte aj v roku 1323, 1324, 1332, 1335, 1396 a 1398. Rovnaký prípad možno vidieť aj v Sásovej, kedy boli kostolu udelené odpustky v roku 1350 a potom ešte aj v roku 1415. Môžeme predpokladať, že udelené odpustky z mladšieho obdobia boli inšpiráciou pre odpustky, udelené o niekoľko rokov neskôr. Tento postup vedúci k získaniu odpustkov možno pripísať aj k religiozite baníkov, ktorí boli v neustálom nebezpečenstve života a odpustenie tak pre nich zaručovalo istotu spásy.

Z uvedeného vyplýva, že odpustky sa väčšinou koncentrovali do oblastí s výraznejšou hustotou farskej siete, s vhodnými sídelnými podmienkami a patrili k najviac urbanizovaným regiónom so všetkými náležitosťami, ktoré z toho vyplývajú pre kultiváciu a komunikáciu v kultúrno-náboženskej sfére.

Tabuľka č. 1 Prehľad patrocínií vo Zvolenskej župe

Obec	Objekt	Patrocínium	Rok	Mariologické patrocínium	Hagiologické patrocínium
Banská Bystrica	Farský kostol	Sv. Panna Mária	1300, 1323, 1332, 1335, 1396, 1398, 1433	+	
Banská Bystrica	Kaplnka	Sv. Michal	1406		+
Banská Bystrica	Špitálna kaplnka	Sv. Ondrej	1391		Apoštolské a evanjelistov
Banská Bystrica	Špitálna kaplnka	Traja králi	1391		+
Banská Bystrica	Špitálna kaplnka	Sv. Agnesa	1391		+
Banská Bystrica	Špitál	Sv. Alžbeta	1359		Kráľovské
Horná Mičiná	Farský kostol	Sv. Michal	1433		+
Jakub	Kostol	Sv. Jakub	1413, 1414		Apoštolské a evanjelistov
Radvaň	Kaplnka	Sv. Panna Mária	1433	+	
Sásová	Kaplnka	Sv. Panna Mária	1350, 1415	+	
Sásová	Kostol	Sv. Anton Pustovník	1350, 1415		+
Zolná	Farský kostol	Sv. Štefan Kráľ	1357		Kráľovské
Zvolen	Kostol	Sv. Alžbeta	1433		Kráľovské

+ príslušnosť k jednotlivému patrocíniu

³² Donč, uhorský hodnostár, magister, magnát, diplomat, administrátor, kráľovský poradca a vojvodca pochádzajúci zo Zvolena.

³³ *MVSI II/1*, s. 189–190, č. 316 (1357).

LITERATÚRA

BORSA, Iván. *Zsigmondkori oklevéltár IV.* Budapest : Magyar Országos Levéltár, 1994, 750 s. ISBN 963-05-7026-2.

Hrdina, Ján. *Pápežské odpustkové listiny ve střední Evropě za pontifikátu Bonifáce IX. (1389 – 1404).* Dizertačná práca Praha : Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, Katedra pomocných vied historických a archivního studia, 2010, 238 s.

KRÁLOVÁ, Dagmar (ed.). *Odpustky. Historický prežitok?* Bratislava : Vydavateľstvo Don Bosco, 2015, 40 s. ISBN 978-80-8074-303-1.

LUKCSICS, Pál. *XV. századi papák oklevelei II.* Budapest : Magyar Tudományos Akadémia, 1938, 400 s.

MARSINA, Richard. *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae.* Tomus II. (1235 – 1260). Bratislavae : Sumptibus Consilii nationalis Bratislaviensis, Capitalis Reipublicae Socialisticae Slovacae editrice Libraria Obzor 1987, 608 s. + XXV tab.

MATULAY, Ctibor. *Mesto Banská Bystrica. Katalóg administratívnych a súdnych písomnosti (1020) 1255 – 1536. I.* Bratislava : Archívna správa MV SR, 1980.

MELIŠ, Jozef Bernard. Cirkevné výsady miest a mestečiek v stredoveku na Slovensku. In *Historický zborník.* Martin : Matica Slovenská, 2006, roč. 26, č. 2, s. 26-47. ISSN 1335-872362.

RÁBIK, Vladimír. *Monumenta Vaticana Slovaciae.* Tomus II. *Registra supplicationum ex actis pontificum Romanorum res gestas Slovacas illustrantia.* Volumen 1 (1342 – 1415). Trnavae – Romae : Vladimír Rábik a Institutum historicum Slovacum in Roma apud Universitatem Tyrnaviensem, 2009, 342 s. ISBN 978-80-8082-302-3.

SEDLÁK, Vincent. *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae.* Tomus II. (1315 – 1323). Bratislavae : Sumptibus Academiae scientiarum Slovacae 1987, 634 s. + VII tab.

ZAREVÚCKY, Anton (ed.). *Katalóg farností a kostolov bansko-bystrického biskupstva.* Banská Bystrica : Biskupský úrad, 1976, 119 s.

ARCHÍVNE PRAMENE

Archivio Segreto Vaticano, Registra supplicationum.

Štúdia je výsledkom riešenia projektu APVV-16-0619 Rímska kúria a Uhorské kráľovstvo v komunikačnej interakcii v stredoveku (s osobitným zreteľom na územie dnešného Slovenska).

PRÍCHOD NEMECKEJ ARMÁDY NA ZÁHORIE POČAS MARCA ROKU 1939

ARRIVAL OF GERMAN ARMY TO ZÁHORIE REGION DURING MARCH OF 1939

Adam BIELESZ

Filozofická fakulta Trnavskej univerzity – Katedra histórie,
adam.bielesz2.b@gmail.com

Abstrakt: Zámerom autora je zachytenie udalostí v regióne Záhoria počas mesiaca marec 1939 vo vzťahu k príchodu zložiek nemeckej armády a ďalších orgánov nacistického Nemecka. Príspevok prezentuje najmä na základe informácií z dobových dokumentov nové poznatky týkajúce sa procesov odohrávajúcich sa na Záhorí počas uvedeného obdobia. Zložky nemeckej armády a ďalších súčastí zasiahli do bežného života civilného obyvateľstva, ale aj fungovania administratívy čerstvo vzniknutého Slovenského štátu. Z vojenského aspektu prebiehala počas marca konfiškácia vojenského materiálu bývalej československej armády, či transport väčšiny vojakov českej národnosti do Protektorátu Čechy a Morava. Výskum v oblasti ďalej smeruje na otázky vzťahov nemeckých armádných zložiek a civilného obyvateľstva na celom území Slovenského štátu/Slovenskej republiky počas rokov 1939-1945.

Kľúčové slová: Erwin Engelbrecht; Malacky; Senica; okresný úrad Malacky; nemecká armáda

Abstract: Author's goal is focusing on events in Záhorie region during March of 1939 in relation to arrival of German troops and other parts of Nazi Germany administrative. Information are based on historical documents presenting evidences about processes passing of in Záhorie during mentioned period. German troops and other elements reached to ordinary life of civil population but even functioning of administrative of freshly created Slovak state. From military optics during March military material of former Czechoslovak army was confiscated. During this time Czech soldiers were transported to Protectorate Bohemia and Moravia. Future research will be focused on question about relationships between German troops and civil population in the whole area of Slovak state/Slovak republic during years 1939-1945.

Keywords: Erwin Engelbrecht, Malacky, Senica, district office Malacky, German army

Úvod

Dňa 15. marca, zopár minút po piatej hodine rannej informoval nemecký konzul v Bratislave Ernst von Druffel slovenské ministerstvo zahraničných vecí o vstupe nemeckých vojsk na územie ani nie deň starého Slovenského štátu. Nemecká armáda postupujúca z dvoch smerov sa plánovala zastaviť až na línii Nové Mesto nad Váhom – východný svah Malých Karpát-Považie¹. Na územie západného Slovenska vstúpili jednotky patriace pod 5. armádnú skupinu². Vláda Slovenského štátu prehltila prvú horkú pilulku spolupráce s Nemeckom a pokúsila sa v danej situácii manévrovať.

Záhorie bezprostredne po obsadení

Prichádzajúci nemeckí vojaci mali v mapách západné Slovensko zakreslené ako súčasť Protektorátu³. Uvedené potvrdzujú aj nemecké rozkazy určené jednotkám ochrannej polície z Viedne. V rozkaze datovanom na 14. marec sú uvedené presné pokyny na operáciu so začiatkom naplánovaným na deviatu hodinu dňa 16. marca. Časť práporu ochrannej polície dostala za úlohu postupovať v smere Viedeň-Wilfsdorf-Hodonín-Uherské Hradište-Senica. Posledné menované mesto sa zároveň malo stať jedným z dvoch slovenských miest, kde mala byť ustanovená civilná správa⁴.

Obyvateľstvo Malaciek nemeckú armádu po príchode upozornilo na vznik Slovenského štátu odvolávajúc sa na vysielanie rozhlasu vo Viedni konštatujúc zároveň, že nemecké vojská vstúpili na územie suverénneho štátu navyše s priateľským vzťahom k Nemecku. Veliteľ *Gruppe Engelbrecht* generálmajor Erwin Engelbrecht sa po príchode nemeckých vojsk odobral na malacký okresný úrad. Tu prítomným členom samosprávy a Hlinkovej gardy oznámil, že nemecká armáda prichádza ako priateľ, zároveň však musí prijať bezpečnostné opatrenia. Detaily sa prítomní mali dozvedieť ešte

¹ SUŠKO, Ladislav. *Von München bis Salzburg. Buch 1*. Bratislava : Lúč, 2008, s. 294.

² Štátny archív – pracovisko Modra (ďalej len ŠA – p. Modra), fond Okresný úrad 1923-1945 – prezidiálne spisy (ďalej len f. OÚ 1923-1945 – prez. spisy), kartón 27 (ďalej len k.), číslo jednotky (ďalej len č. j.) 24 640/1939 prez.

³ ŠÍP, Vladimír – TREBIŠOVSKÝ, Július. *Malacky : Kapitoly z dejín mesta*. 2. časť. Malacky : Mestský úrad, 1996, s. 117-118.

⁴ HUBENÁK, Ladislav. Politika nemeckej ochrannej zóny na Slovensku v roku 1939. In: *Sborník archivních prací*, XVII. Praha : Ministerstvo vnitra, 1967, s. 335.

v ten deň, o šestnástej hodine. Engelbrecht sa medzitým vybral s nemeckou armádou juhovýchodným smerom na Pernek. Na stretnutí okolo šestnástej hodiny boli konkretizované prvé bezpečnostné opatrenia⁵. Četnícku službu mohli vykonávať so zbraňou len četníci⁶ slovenskej národnosti opatrení páskou s označením Hlinkovej gardy⁷. Tabuľkami *Rechtsfahren* resp. *Jazdiť vpravo* sa nariaďovala jazda po pravej strane vozovky. Štrajky, zvyšovanie cien, krádeže či pyliactvo malo sa desaťnásobne trestať⁸. Akýkoľvek nezodpovedný úradník mal byť okamžite zatknutý. Zbrane pre osobnú držbu mohol využívať iba spoľahlivý lesný personál so súhlasom okresného úradu a nemeckého velenia. Zvyšok osobných zbraní bol uložený na okresnom úrade. Uvedené opatrenia sa na Záhorí týkali okresných úradov v Senici, Skalici a Malackách⁹. Oblasť Záhoria sa mala stať súčasťou civilnej správy so sídlom v Brne vedenej župným správcom Burckelom¹⁰. K ďalším Engelbrechtovým rozkazom spadalo určenie kurzu medzi korunou a markou, rozkazy týkajúce sa dodržiavania poriadku, či snahy o pripútanie si Hlinkovej gardy pod vlastnú právomoc¹¹. V priebehu nasledujúcich dní úradoval z Malaciek Engelbrecht pomocou ďalších nariadení¹².

Vojenské aspekty príchodu nemeckej armády

Na Záhorí sa nachádzalo hneď niekoľko vojenských objektov. Tu boli dislokované pozemné sily¹³, ale aj letecké sily¹⁴ československej armády.

⁵ ŠÍP, Vladimír. – TREBIŠOVSKÝ, Július. *Malacky : Kapitoly z dejín mesta*. 2. časť. Malacky : Mestský úrad, 1996, s. 117-118.

⁶ Až na jeseň 1939 prichádza k premenovaniu četníkov na žandárov.

⁷ O pár dní neskôr aj zložky pôsobiace v rámci Hlinkovej gardy boli odzbrojené. Porovnaj: SUŠKO, ref. 1, s. 348.

⁸ Zásada uplatnenia desaťnásobku zákonom stanoveného trestu mala byť uplatnená hneď nasledujúci deň, keď Engelbrecht nariadil prednostovi malackého okresného súdu dr. Modrému, aby uvedeným spôsobom potrestal štyroch ľudí podozrivých zo zločinu krádeže. Porovnaj: Slovenský národný archív (ďalej len SNA), fond Ministerstvo zahraničných vecí (ďalej len f. MZV), k. 78, č. j. 13/39.

⁹ Na základe rozkazu datovaného na 15. marec

¹⁰ SNA, f. MZV, k. 78, č. j. 5227/39.

¹¹ SNA, f. MZV, k. 78, č. j. 70/39.

¹² Podľa archívnych dokumentov úradoval Engelbrecht z budovy tamojšej štátnej meštianskej školy (dnešná ZŠ Jozefa Déreera), kde zároveň sídlili aj policajné zložky.

¹³ Napríklad kasárne Malacky.

¹⁴ Letisko Malacky-Nový Dvor (dnešné letisko Kuchyňa).

Nemecká armáda po príchode vojenskej objekty obsadila a zahájila odvoz vojenského materiálu považujúc ho za materiál patriaci pod vlastníctvo československej armády.

Podľa sťažností slovenského ministerstva zahraničných vecí nemecká armáda po príchode do Malaciek okamžite obsadila a začala využívať miestne kasárne¹⁵. V čase od 15. marca do 8. apríla zhruba 600 vojakov 109. delostreleckého pluku okupovalo Skalicu. Na konci marca obsadila nemecká armáda kasárne a kaštieľ v Plaveckom Podhradí¹⁶. Od 18. marca sa nemecké ozbrojené zložky nachádzali aj v Senici¹⁷. Najprv sa ubytovali v budove miestnej školy, o týždeň zabrali aj kasáreň¹⁸.

Generálmajor Engelbrecht rozkázal po príchode dislokovaným vojakom odovzdať všetky zbrane do vopred určenej miestnosti kontrolovanej Hlinkovou gardou¹⁹. Po pár dňoch uvedené prestalo platiť v prípade dôstojníkov a poddôstojníkov českej národnosti²⁰. Dôstojníkom boli dňa 20. marca vrátené všetky odobrané súkromné zbrane. Poddôstojníci dostali vrátené pobočné zbrane²¹.

Z letiska Malacky-Nový Dvor nemecká armáda postupne odvážala vozidlá, demontovala a odtransportovala lietadlá či bojový alebo nebojový majetok letiska. Prístup do skladov a hangárov bol slovenským orgánom umožnený len na povolenie nemeckého veliteľa. Na konci marca ostávalo na letisku umiestnených už len 17 lietadiel a 100 tisíc litrov pohonných hmôt²². Obdobný scenár sa odohrával aj v kasárňach v Plaveckom Podhradí, odkiaľ vojsko odvážalo strelivo pechotné či delostrelecké²³, rovnako aj zbrane či kanóny²⁴. Z Malaciek odišla už dňa 21. marca predtým nazhromaždená výzbroj a o tri dni neskôr odišiel aj jazdecký materiál spolu s 205 koňmi. Zaistenie a prebiehajúci transport prebiehal spočiatku chaoticky, bez väčšej kontroly vojenských miest Slovenského štátu. Až

¹⁵ SUŠKO, ref. 1, 308.

¹⁶ Pamätná kniha obce Plavecké Podhradie, s. 119.

¹⁷ BELLAN, Stanislav. *Senica*. Senica : RECO, 2014, s. 94.

¹⁸ *Pamätná kniha obce Senica* [online]. [citované 28. februára 2020]. <<http://kronika.senica.sk/1936-1954/files/assets/basic-html/page-150.html#>>. ; O detailoch obsadenia kasární píšem o niečo nižšie.

¹⁹ SNA, f. MZV, k. 78, č. j. 70/39

²⁰ V prípade ktorých mal už 17. marca prebehnúť transport do českých krajín.

²¹ ŠA – p. Modra, f. OÚ 1923-1945 – prez. spisy, k. 27, č. j. 311.prez/1939.

²² SNA, f. MZV, k. 78, č.j. 603/39.

²³ SNA, f. MZV, k. 78, č.j. 603/39.

²⁴ SNA f. MZV, k. 78, č.j. 393/39.

neskoršie²⁵ a pod tlakom nemeckej diplomacie, sa preberanie materiálu začalo dokumentovať²⁶. Dovtedy mali nemecké orgány takmer nerušený prístup k materiálu bývalej československej armády. Individuálne akcie jednotlivých veliteľov zvrátili konanie armády.

Významnejšia komplikácia nastala v Senici. Veliteľ senickej posádky kapitán pechoty Elemír Beskid obdržal od *Panzer-Abwehr-Abteilung 50* (Protitankový oddiel 50) ultimáta prikazujúce odovzdať všetky zbrane a materiál. Ultimáta sa týkali aj počtu dôstojníkov, poddôstojníkov a mužstva v Senici dislokovaného 33. pešieho pluku²⁷. Veliteľ senickej posádky kapitán pechoty Beskid odmietal uposlúchnuť nemecký rozkaz bez predchádzajúcich pokynov od ministerstva národnej obrany (ďalej len MNO). Po štvrtom nemeckom ultimáte nasledoval 24. marca násilný vstup do kasární, obsadenie veliteľstva pluku a zaistenie písomností. Nemecký veliteľ konal tak na príkaz veliteľa divízie nemeckej brannej moci dislokovanej v Uhorskom Brode²⁸.

Boj o veliteľskú právomoc

Engelbrecht sa pokúsil podriaďiť si veliteľov jednotlivých posádok priamo pod svoju právomoc obchádzajúc tak existenciu akýchkoľvek slovenských vojenských orgánov²⁹. Podobné sa explicitne spomína v dokumente z 18. marca priamo podpísanom generálom Engelbrechtom³⁰. V dokumentoch sa možno dočítať „*Pro něho neplatí od žádného jiného Velitelství (Bratislava, ministerium, velitelství divise, 9. divise Bratislava, nebo Hlinka Garda) jakýkoliv vojenský rozkaz*“³¹. Identický scenár sa opakuje u zložiek civilného charakteru. Dňa 18. marca mal byť Okresný úrad v Malackách vyňatý spod správy bratislavských nadriadených úradov³¹. Engelbrecht sa o to isté pokúsil aj v prípade okresného četníctva³². Dané procesy prinášali

²⁵ Od 27. - 28. marca.

²⁶ SUŠKO, ref. 1, s. 374.

²⁷ SNA, f. MZV, k. 78, č. j. 393/39.

²⁸ SNA, f. MZV, k. 78, č. j. 399/39.

²⁹ SNA f. MZV, k. 78, č. 393/39.

³⁰ ŠA – p. Modra, f. OÚ 1923-1945 – prez. spisy, k. 27, č. j. 311.prez/1939.

³¹ ŠA – p. Modra, f. OÚ 1923-1945 – prez. spisy, k. 27, č. j. 24 640/1939 prez.

³² ŠA – p. Modra, f. OÚ 1923-1945 – prez. spisy, k. 27, č. j. 311.prez/1939.... Engelbrecht sa podľa hlásenie okresného četníckeho veliteľa vrchného strážmajstra Klúčara priamo vyjadril, že v Nemeckej ríši rozkazujú len nemecké úrady.

značné neprijemnosti. Slovenské civilné a vojenské orgány sa dostávali do problémov nevediac poriadne, koho pokyny a rozkazy majú plniť prípadne, kto je ich priamy nadriadený. Ukázaný nesúlad sa vyriešil až po marci 1939 v dôsledku ďalších dohôd uzatvorených medzi slovenskou a nemeckou stranou.

Otázka osôb českej národnosti

Zánik Česko-Slovenska zastihol na Slovensku nemalý počet vojakov českej národnosti. Časť mohla a aj ostala slúžiť v službách vznikajúcej slovenskej armády. Časť mala byť čo najskôr odsunutá smerom do Protektorátu. Českí vojaci sa nachádzali aj vo vojenských posádkach na Záhori. Na základe rozkazov slovenskej armády sa 17. marca mal zahájiť postupný odsun vojakov smerom do Protektorátu. Do veci sa opäť vložil generálmajor Engelbrecht. Ten obmedzil po 15. marci odsun českých vojakov z posádky v Malackách a Plaveckom Podhradí. Odsunutí mali byť len českí vojaci slúžiaci od 1. marca 1939. Inde bol odsun vojakov českej národnosti o niečo jednoduchší. Hlásenie Krajinského vojenského veliteľstva z 18. marca konštatuje odsun väčšiny českých vojakov z kasární v Senici a výcvikového tábora na Tureckom vrchu. V Senici ostalo k uvedenému dátumu už len 50 mužov, ktorí ešte ten deň mali cez Kúty smerovať na Brno. Na Tureckom vrchu ostali slúžiť už len štyria muži českej národnosti, ktorí boli priradení k peším plukom 39 a 23³³. Ešte koncom marca 1939 ostalo v posádkach na Záhori slúžiť niekoľko vojakov českej národnosti³⁴. Odsun vo finále prebiehal podstatne pomalšie, ako sa pôvodne očakávalo. Ani vojaci slovenskej národnosti sa však v oblasti dlho neohriali a ešte do marca 1940 opustili oblasť Záhoria aj oni.

Do úradných hlásení sa dostala aj informácia o sťažnosti osôb českej národnosti týkajúca sa húfneho prepúšťania miestnymi zamestnávateľmi. Miestni Česi sa následne ponosovali u nemeckého veliteľstva. Veliteľstvo ústami plukovníka Richtera požiadalo úrady, aby zamestnávateľov vyzvali k upusteniu od podobnej praxe³⁵.

³³ Vojenský historický archív (ďalej len VHA), fond Krajinské vojenské veliteľstvo (ďalej len KVV), k. 6, č.j. 6762/dôv.4.oddiel.1939.

³⁴ Pamätná kniha obce Plavecké Podhradie uvádza ako dátum odchodu nemeckých jednotiek dni 25-26. marec 1939.

³⁵ ŠA – p. Modra, f. OÚ 1923-1945 – prez. spisy, k. 27, č. j. 311.prez/1939.

Vplyv príchodu nemeckých zložiek na život domáceho obyvateľstva

Okrem nemeckej armády prišli na Záhorie aj zložky civilného charakteru alebo zložky nepatriace pod nemeckú brannú moc. Tieto v prvých dňoch od 15. marca niekoľkokrát zasiahli a výrazne obmedzili suverenitu slovenských orgánov na území Slovenského štátu. Podľa hlásení slovenského ministerstva dopravy obsadil nemecký štátny príslušník poštový úrad v Malackách³⁶. Dopravnú situáciu v meste začala regulovať nemecká štátna polícia³⁷. Dňa 22. marca sa v Malackách objavil príslušník kriminálnej polície zo Zlína. Na základe jeho príchodu sa krátku dobu okres Malacky zaradil pod správu nemeckej kriminálnej polície zo Zlína. Informácie týkajúce sa porušenia zákonov či nariadení mali slovenské četnícke orgány zasielať do Zlína, počítalo sa aj s nemeckou spolupracou pri vyšetrovaní. Neskoršie hlásenia slovenských úradov indikujú, že podobná prax napokon nebola uplatnená³⁸. Zo Záhoria existujú aj hlásenia o práci gestapa v Jablonici³⁹ či Skalici⁴⁰. Gestapo v Malackách začalo po príchode zatýkať a vypočúvať miestnych Židov, komunistov či sociálnych demokratov⁴¹. Časť zo zatknutých bola prepustená ešte v marci, časť o niečo neskôr po odchode gestapa⁴². Po odchode gestapa ostalo v Malackách aj niekoľko vytlačených plagátov s nápisom *Židovský obchod* resp. *Jüdisches Geschäft*⁴³. Z marca 1939 pochádzajú aj pokusy nemeckých orgánov o zásah do právomocí slovenského četníctva Nemecké vojsko obmedzilo medzi 19. – 21. marcom železničnú dopravu na trase Kúty-Bratislava⁴⁴. Podľa hlásenia zo Senice si nemecké vojenské orgány vyžiadali v miestnych bankách zoznam židovských majiteľov kont⁴⁵. Udalosti 14. a 15. marca zasiahli aj do pohybu obyvateľstva. Cestujúci medzi Protektorátom, územím Nemeckej ríše a Slovenským štátom museli disponovať špeciálnymi preukazmi. Na

³⁶ SNA, f. MZV, k. 78, č. j. 5227/39.

³⁷ SUŠKO, ref. 1, s. 294.

³⁸ ŠA – p. Modra, f. OÚ 1923-1945 – prez. spisy, k. 27, č. j. 220/1939.

³⁹ SNA, f. MZV, k. 78, č. j. 5227/39.

⁴⁰ HUBENÁK, L. Nacistické výboje a nemecká ochranná zóna na Slovensku. In: *Právnické štúdie*, XIX. Praha : Veda, 1971, s. 171.

⁴¹ ŠA – p. Modra, f. OÚ 1923-1945 – prez. spisy, k. 27, č. j. 311/prez/1939.

⁴² ŠA – p. Modra, f. OÚ 1923-1945 – prez. spisy, k. 27, č. j. 311/1939 prez.

⁴³ ŠA – p. Modra, f. OÚ 1923-1945 – prez. spisy, k. 27, č. j. 311/5/1939 prez.

⁴⁴ SNA, f. MZV, k. 78, č. j. 92/39.

⁴⁵ SNA, f. MZV, k. 78, č. j. 393/39.

cestovanie zo Slovenského štátu do Protektorátu bolo treba preukaz farby zelenej, cesta do Nemecka vyžadovala preukaz farby červenej. Na cestu do územia Slovenského štátu bolo potrebné zaopatriť si preukaz farby modrej. Podľa hlásení z okresu Malacky pohyb značne komplikovala skutočnosť, že vydávať predmetné preukazy mohlo len gestapo sídliace v Malackách. Celá procedúra obsahovala tiež niekoľko medzikrokov ďalej komplikujúcich pohyb obyvateľstva medzi Protektorátom, Nemeckom a Slovenským štátom. Malacký okresný náčelník navrhoval rokovať o zjednodušení procedúry napríklad presunom príslušnej administratívy na železničnú stanicu v Bratislave⁴⁶. Ešte v priebehu marca sa začali zložky niektorých nevojenských nemeckých orgánov sťahovať mimo Slovensko. Dňa 17. marca opustili Slovensko zložky pripravujúce vznik oberlandrátov⁴⁷. O niečo neskôr 27. marca zo Slovenska odišli aj jednotky nemeckej colnej stráže⁴⁸.

Medzinárodný kontext

Všetky uvedené udalosti je dôležité dať aj do medzinárodného kontextu. Vzniknutý stav po 15. marci 1939 právne ošetroval podpis slovensko-nemeckej Ochranej zmluvy dňa 23. marca 1939. Na základe jej druhého článku sa územie Záhoria stalo súčasťou Ochranej zóny. V zóne mala nemecká branná moc zvýšené právomoci, obzvlášť pokiaľ ide o budovanie a údržbu vojenských objektov. Tento a ďalšie iné aspekty znižovali zároveň suverenitu slovenských administratívnych orgánov. Bližšie detaily slovensko-nemeckého vzťahu v oblasti ošetrovala až zmluva o Ochranej zóne z 12. augusta 1939.

Záver

V priebehu krátkeho časového úseku v marci 1939 bol región Záhoria jednou z prvých oblastí, kde sa ľudia mohli stretnúť s činnosťou a správaním ozbrojených zložiek nemeckej brannej moci. Nemecká armáda internovala a odzbrojila v oblasti dislokovaných vojakov bývalej československej armády, začal sa aj odvoz vojenského materiálu z vojenských objektov.

⁴⁶ SNA, f. MZV, k. 133, č. j. 380/39.

⁴⁷ HUBENÁK, ref. 40, s. 170.

⁴⁸ SUŠKO, ref. 1, s. 374.

Nemecká armáda tiež obmedzila pohyb civilného obyvateľstva. Počas marca 1939 si v uplatňovaní moci navzájom konkurovali na jednej strane nemecké vojenské orgány, na druhej strane slovenské civilné orgány. Získané dokumenty naznačujú, že dianie na Záhorí (a celom západnom Slovensku) sa v priebehu marca 1939 veľmi nelíšilo od situácie vo vznikajúcom Protektoráte Čechy a Morava.

Problematika marca 1939 na území Záhoria je len čiastkovou oblasťou môjho výskumu zameraného na problematiku nemeckej brannej moci vo vzťahu k civilnému obyvateľstvu a administratívnym úradom Slovenského štátu a Slovenskej republiky. Dostupné informácie sa nachádzajú v archívoch slovenskej, ale aj zahraničnej proveniencie.

LITERATÚRA

BELLAN, Stanislav. *Senica*. Senica : RECO, 2014, s. 94.

HUBENÁK, Ladislav: *Nacistické výboje a nemecká ochranná zóna na Slovensku*. In: *Právnické štúdie*, XIX. Praha : Veda, 1971, s. 171.

HUBENÁK, L. *Politika nemeckej ochrannej zóny na Slovensku v roku 1939*. In: *Sborník archivních prací*, XVII. Praha : Ministerstvo vnitra, 1967, s. 335

SUŠKO, Ladislav. *Von München bis Salzburg - Buch 1*. Bratislava : Lúč, 2008, s. 294.

ŠÍP, Vladimír – TREBIŠOVSKÝ, Július. *Malacky : Kapitoly z dejín mesta*. 2. časť. Malacky : Mestský úrad, 1996, s. 117-118.

Archívne zdroje

Štátny archív Bratislava – pracovisko Modra
fond Okresný úrad 1923-1945

Slovenský národný archív, Bratislava
fond Ministerstvo zahraničných vecí

Vojenský historický archív, Bratislava
fond Krajinné vojenské veliteľstvo

Pamätná kniha obce Senica [online].

Obrázok 1

Vozidlá nemeckej armády rozložené pred pozemkom vtedajšej štátnej meštianskej školy, Malacky, marec 1939.

Zdroj : Múzeum Michala Tillnera, Malacky

Obrázok 2

Príslušníci nemeckej armády pred vstupom do reštaurácie nachádzajúcej sa v priestoroch vtedajšieho Hlinkovho domu, predtým a dnes Sokolovne, Malacky, marec 1939. Zdroj : Múzeum Michala Tillnera, Malacky

Obrázok 3

Vozidlá nemeckej armády pred vstupom do budovy výčapu, Malacky, marec 1939.

Zdroj: Múzeum Michala Tillnera, Malacky

Obrázok 4

Vozidlá nemeckej armády rozložené pred pozemkom františkánskeho gymnázia, Malacky, marec 1939.

Zdroj: Múzeum Michala Tillnera, Malacky

ŠLACHTA V DOLNEJ ČASTI STREDNÉHO POVAŽIA DO 14. STOROČIA

NOBILITY IN THE LOWER PART OF CENTRAL VÁH RIVER REGION UNTIL THE 14TH CENTURY

Kristína DANKOVÁ

Katedra Histórie, FF TU v Trnave, Hornopotočná 23, 918 43 Trnava,
k.dankova8@gmail.com

Abstrakt: Príspevok pojednáva o šlachte žijúcej v dolnej časti stredného Považia. Na území dnešného juhozápadného Slovenska získali vďaka privilegiám rozsiahle majetkové državy príslušníci rodu Hont- Poznanovcov, ktoré pripojili ku starým Poznanovským majetkom. Kvôli spravovaniu hradných panstiev disponovali služobníkmi – familiarmi, ktorých hlavnou úlohou bola starosť o chod panstva a jeho ochrana pred nepriateľmi. Pozornosť venujeme aj jednotlivým šľachtickým rodinám, ich majetkovej držbe a snažíme sa ich zaradiť do danej kategórie.

Kľúčové slová: šľachta; stredovek; stredné Považie

Abstract: The contribution is dealing with nobility living in the lower part of central Váh region. Thanks to various privileges, the Counts received extensive domains in the area of the present day South-Western Slovakia, which they added to the old Poznan properties. They had their own familiaritas in order to secure the administration of their domains as well as to protect them against their enemies. Attention is paid to the various noble families, their land holdings and we try to include them in the category of nobility.

Key words: nobility, Middle Ages, central Váh river region

Pozornosť budeme venovať dostupnému okruhu prameňov, ktoré sa týkajú privilegovaného obyvateľstva v dolnej časti stredného Považia do začiatku 14. storočia. Cieľom tohto príspevku je podať stručné informácie o šľachtických rodoch, ktoré na vymedzenom území vlastnili majetky.

Ide o územie, ktoré je ohraničené zo západu pásom Malých Karpát a z východu pohorím Považský Inovec. Skúmaná oblasť patrila v preduhorskom období do Nitrianskeho kniežatstva a tvorila v období

stredoveku dôležitú súčasť Uhorského kráľovstva. Od najstarších čias bolo toto územie intenzívne osídleným priestorom, ktorý vďaka svojej polohe pri toku významnej rieky patril k exponovaným oblastiam Slovenska. Týmto strategicky dôležitým územím viedla kedysi vnútorná obranná hranica Uhorského kráľovstva. Existovali tu pohraničné komitáty v Beckove, Bane, ktoré v druhej polovici 13. storočia zanikli. Zároveň to bolo aj staré sídliskové územie, kde kontinuita osídlenia siaha až do 9. storočia. Na skúmanom území sa nachádzali hradné panstvá: Beckov, Čachtice, Tematín. Nachádzali sa tu aj sídliská, ktoré nadobudli v stredoveku mestský charakter, napríklad Beckov, Čachtice, Nové Mesto nad Váhom.¹

Je známe, že počiatky formovania šľachty slovenského pôvodu spadajú do obdobia Nitrianskeho kniežatstva a Veľkomoravskej ríše, ktorá mala v Nitre jedno z najvýznamnejších politických, hospodárskych a kultúrnych centier.

Pojem šľachtic sa v prameňoch uhorskej proveniencie objavil v 70. rokoch 11. storočia. Šľachta tvorila najvyšší stupeň svetského obyvateľstva v Uhorskom kráľovstve. Používala politické a sociálne slobody v plnej miere tak, ako jej ich zaručoval právny systém uhorského štátu. Príslušníci uhorskej šľachty vzišli zo štyroch spoločenských skupín. Okrem starej rodovej šľachty, boli zdrojom členov privilegovaných vrstiev aj vojenské družiny, nižšie spoločenské vrstvy povýšené za svoje (najmä vojenské zásluhy), ale aj ľudia prichádzajúci do Uhorského kráľovstva zo zahraničia, najmä zo západnej Európy.²

V skúmanej oblasti najvýraznejšie postavenie získali príslušníci bínskej vetvy Hont-Poznanovcov, ktorí v 13. storočí vlastnili tunajšie hradné panstvá Čachtice a Tematín. V druhej polovici 13. storočia predstavujú jednu z najbohatších vetiev rodu na juhozápadnom Slovensku. Majetky tu mali aj Ludanickovci.

Stretávame sa tu s vlastníkmi, ktorí pochádzali z najvýznamnejšieho včasnostredovekého uhorského šľachtického rodu Hont-Poznanovcov. Členovia tohto rodu sa sriedali vo významných dvorských i územnosprávnych hodnostiach. Medzi Hontovcov sa zaraďujú: príslušníci bínskej vetvy, uhrovských Bašovcov, Šimoniovcov a šľachticov z Krásna

¹ MAREK, Miloš: *Stredné Považie v stredoveku (oblasť medzi Novým Mestom nad Váhom a Piešťanmi)*: habilitačná práca. Trnava: Trnavská univerzita v Trnave, 2011, s. 59.

² ZSOLDOS, Atilla. Vznik šľachty v stredovekom Uhorskom kráľovstve. In *Forum Historiae*, 2010, roč. 4, č. 2, s. 4.

nad Nitrou. Bínska vetva Hont-Poznanovcov predstavuje v druhej polovici 13. storočia jednu z najbohatších vetiev rodu na juhozápadnom Slovensku. Sídelný majetok získal ešte Hontov syn Bíň od kráľa Štefana.³ Bíň opustil rodný Hont a usadil sa na darovanom majetku v Ostrihomskej župe, ktorý sa podľa svojho prvého majiteľa začal nazývať Bíňa.⁴ Hradné panstvá, ktoré na tomto území vlastnili, sa považujú za pôvodné poznanovské majetky. Pravdepodobne ich získali v priebehu 11. storočia ako venné spolu s dcérou niektorého významného Poznanovca. V Zoborskej listine z roku 1113 sú spísané majetky Zoborského kláštora, ktorý mal rozsiahle majetky na území celého juhozápadného Slovenska.⁵ Poznanovci boli kolektívnym patrónom tohto kláštora až do konca 13. storočia. Majetky kláštora sa nachádzali tam, kde mali svoje dedičné majetky aj Poznanovci.⁶ Čo sa týka kamenného Čachtického hradu, tak ho postavili členovia rodu Hont-Poznanovcov, Pongrác a Peter, synovia Kazimíra. Vlastnili aj majetky v Pobedime, Podolí a Častkovciach. Hrad a panstvo Čachtice boli legitímnym vlastníctvom rodu. Keďže na väčšinu majetkov nemali donačné listiny, tak pravdepodobne ide o staršiu majetkovú držbu. To isté sa týka aj hradného panstva Tematín. Pred rokom 1270 sa hrad spomína ako majetok komesov Michala a Demetera z rodu Rošd, ale nie je známe, či ho dočasne nezískali od Kazimírových synov. Michal a jeho brat Demeter pochádzali z rodiny, ktorá sa vyšvihla do popredia v období domácich rozbrojov medzi kráľom Belom IV. a jeho synom, neskorším kráľom Štefanom V.⁷ Patrili medzi tie rody, ktorým sa podarilo vyšvihnúť do popredia práve v časoch občianskej vojny v Uhorsku, v časoch, keď medzi sebou zápasili o moc v štáte kráľ Belo IV. a jeho ambicióznym syn Štefan. Šikovní jednotlivci a rodiny vedeli vyťažiť z tejto situácie pre seba maximum. Často využívali prísluby bojujúcich strán a lavírovali z jednej strany na druhú.⁸ Koncom 13. storočia bol hrad Tematín opäť legitímnym

³ LUKAČKA, Ján. *Formovanie vyššej šľachty na západnom Slovensku*. Bratislava: MINOR, 2002. s. 76., CDSI I, s. 71, č. 74.

⁴ LUKAČKA, Ján. K otázke etnického pôvodu veľmožského rodu Hont-Poznanovcov. In *Forum Historiae*, 2010, roč. 4, č. 2, s. 10.

⁵ CDSI I, s. 64-67, č. 69.

⁶ LUKAČKA, J. K otázke etnického pôvodu veľmožského rodu Hont-Poznanovcov, s. 9.

⁷ MAREK, Miloš. Praveký a včasnostredoveký vývoj v Modrovej a okolí. In *Modrová 1157 – 2007*. s. 37.

⁸ MAREK, M. *Stredné Považie v stredoveku (oblasť medzi Novým Mestom nad Váhom a Piešťanmi)*: habilitačná práca, s. 83.

vlastníctvom Hont-Poznanovcov.⁹ Piešťany sa v roku 1263 uvádzajú ako majetok hradu Bana a boli v tom čase vlastníctvom Ugrina, Petra, Lamperta a Ladislava, synov Kazimíra.¹⁰ Matúš Čák sa násilím zmocnil ich majetku. V roku 1299 kráľ Ondrej III. vrátil tieto majetky synom Kazimíra, medzi nimi sa spomína aj hrad Čachtice a hrad Piešťany.¹¹

Ďalším rodom, ktorý na tomto území vlastnil majetky boli Ludanicovci. Už v prvej polovici 13. storočia tento rod disponoval nemalým pozemkovým vlastníctvom predovšetkým v priestore medzi Nitrou a Topoľčanmi.¹² V roku 1264 bola vraj Banka ich dedičnou zemou.¹³ To by nebolo možné v čase, keby pohraničný komitát reálne fungoval. Aj preto niektorí historici nestotožňujú tento doklad s obcou Banka ale s obcou Bojná, ktorá sa v stredovekých dokladoch zapisovala podobne.¹⁴ V druhej polovici 13. storočia začal hrad Bana strácať svoj strategický význam a jeho majetky sa postupne dostávali do šľachtických rúk. V roku 1279 je uvedený posledný známy župan hradu Bana Matúš. Príslušníci tohto rodu často vystupovali vo funkcii županov.¹⁵

Čo sa týka Beckova, tak z čias panstva Matúša Čáka nejestvuje o Beckove žiadna priama zmienka. Prvý dôveryhodný údaj o existencii Beckova sa nachádza v listine nitrianskeho župana Tomáša z roku 1208. V nej sa pri ohraničení majetku Nitrianskeho biskupstva pri Trenčíne (Biskupice) spomína cesta vedúca z Beckova (*Blundix*) do Trenčína.¹⁶ Krátko potom, ako si Matúš Čák privlastnil Trenčín, sa pravdepodobne zmocnil aj hradu Beckov. Zreorganizoval polorozpadnutú majetkovú doménu niekdajšieho pohraničného županstva a nanovo opevnil aj schátraný hrad. Pripojil k hradnému panstvu, ktoré pozostávalo z viac ako 10 dedín ležiacich v najbližšom okolí hradu, niekdajší majetok panonhalmského benediktínskeho opátstva Nové Mesto nad Váhom.¹⁷

⁹ LUKAČKA, J. *Formovanie vyššej šľachty na západnom Slovensku*, s. 77-78.

¹⁰ AMTF IV, s. 447.

¹¹ DL 71 404.

¹² LUKAČKA, Ján. *Formovanie vyššej šľachty na západnom Slovensku*, s. 93.

¹³ AMTF IV, s. 349.

¹⁴ MAREK, M. *Stredné Považie v stredoveku (oblasť medzi Novým Mestom nad Váhom a Piešťanmi)*: habilitačná práca, s. 59.

¹⁵ KLČO, Marián - KRUPA, Vladimír. *História Banky I. Od praveku do roku 1918*. Banka: Obecný úrad Banka, 2004, s. 23.

¹⁶ CDS I, s. 115- 117, č. 148.

¹⁷ LUKAČKA, Ján. Beckov v období včasného a vrcholného stredoveku. In *Beckov 1*, s. 30.

Popri bohatých uhorských šľachtických rodoch tu v minulosti vlastnili majetky aj menej významné rody. Majetky a majetkové podiely v jednotlivých obciach získali donáciami od panovníkov alebo kúpou, dedičstvom, venom a pod. Často ich získali už pred 13. storočím ako hradní jobagióni. Títo drobní pozemkoví vlastníci, ktorí tvorili najnižšiu vrstvu privilegovanej triedy, vlastnili väčšie alebo menšie majetkové podiely. V roku 1292 kráľ Ondrej III. povýšil do šľachtického stavu viacerých poddaných hradu Bana.¹⁸

LITERATÚRA

LUKAČKA, Ján. *Formovanie vyššej šľachty na západnom Slovensku*. Bratislava: MINOR, 2002, 148 s. ISBN 80-901407-8-5.

LUKAČKA, Ján. K otázke etnického pôvodu veľmožského rodu Hont-Poznanovcov. In *Forum Historiae* [online], 2010, roč. 4, č. 2, s. 13. ISSN 1337-6861. Dostupné na internete: <http://www.forumhistoriae.sk/sites/default/files/lukacka1.pdf> > [cit. 2020-04-02].

LUKAČKA, Ján. Beckov v období včasného a vrcholného stredoveku. In KARLÍK, Jozef a kol. (eds.). *Beckov I*. Nové Mesto nad Váhom: Vydavateľstvo WillArt, 2006, s. 26-33. ISBN 80- 969589- 1- 7.

MAREK, Miloš. *Stredné Považie v stredoveku (oblasť medzi Novým Mestom nad Váhom a Piešťanmi)*: habilitačná práca. Trnava: Trnavská univerzita v Trnave, 2011, 226 s.

MAREK, Miloš. Praveký a včasnostredoveký vývoj v Modrovej a okolí. In KARLÍK, Jozef - LACKO, Martin - MAREK, Miloš - MRVA, Ivan - TATÍK, Ján (eds.). *Modrová 1157 – 2007*. Modrová: Obecný úrad, 2007. s. 21-54. ISBN 978-80-969699-3-7.

KLČO, Marián - KRUPA, Vladimír. *História Banky I. Od praveku do roku 1918*. Banka: Obecný úrad Banka, 2004, 62 s. ISBN 80-969174-0-4.

ZSOLDOS, Atilla. Vznik šľachty v stredovekom Uhorskom kráľovstve. In *Forum Historiae* [online], 2010, roč. 4, č. 2, ISSN 1337-6861. Dostupné na internete: http://www.forumhistoriae.sk/sites/default/files/zsoldos1_0_0.pdf > [cit. 2020-04-02].

¹⁸ KLČO, Marián - KRUPA, Vladimír. *História Banky I. Od praveku do roku 1918*, s. 23.

PRAMENE

GYÖRFFY, György. *Az Arpád-kori Magyarország történeti foldrajza IV.* Budapest: Akadémiaikiadó, 1998, 713 s.

MARSINA, Richard. *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*. Tomus I. Inde ab a. DCCCCV usque ad a. MCCXXXV. Bratislavae: Sumptibus Academiae scientiarum Slovacae 1971, 435 s. + XXV tab.

ZRIADENIE NÁRODNEJ BANKY ČESKOSLOVENSKEJ

ESTABLISHMENT OF THE CZECHOSLOVAK NATIONAL BANK

Michal PETRÍČEK

Katedra histórie, FF TU v Trnave, Hornopotočná 23, 918 43 Trnava,
misopn@gmail.com

Abstrakt: Národná Banka Československá, ďalej len NBČ, sa nezriadila krátko po vytvorení spoločného štátu Čechov a Slovákov, ale až v roku 1926, teda až o viac ako sedem rokov neskôr. Z toho vyplýva, že emisnú funkciu nevykonávala banka, aj keď boli určité návrhy, aby túto funkciu vykonávala Živnostenská banka v Prahe, ako najväčší bankový dom v Československu. Nakoniec, ale pre emisnú činnosť bol vytvorený špeciálny Bankový úrad pri Ministerstve financií. Preto do roku 1926 hovoríme o československých štátovkách a nie o bankovkách. Dôvodom prečo sme sa rozhodli napísať príspevok na danú tému je fakt, že do dnešnej doby sa slovenskí historici nevenovali tejto téme. V našom odbornom príspevku sa budeme predovšetkým zameriavať na vznik NBČ, budeme pracovať s viacerými zákonnými nariadeniami. Azda najdôležitejšie zákonné nariadenie je pre nás zákon z dňa 23. apríla 1925, kedy sa mení a zároveň aj dopĺňa zákon z dňa 14. apríla 1920 o akciovej emisnej banky. Už z daného zákona vyplýva, že banka nebude štátna, ale akciová. Emisná banka má za hlavnú úlohu riešenie emisnej činnosti, teda dá sa povedať, že riadenia menového systému krajiny. Hlavnou prioritou emisnej banky je vydávanie nových, už v tomto prípade, bankoviek. Celý príspevok sme rozdelili na tri základné časti. Prvá časť sa venuje výlučne Bankovému úradu pri ministerstve financií (ďalej len BUMF), aj keď nejde o NBČ, ale BUMF vykonával funkcie emisnej banky, kým nebola zriadená. Z daného dôvodu považujeme za dôležité venovať sa aj tejto problematike. Druhá časť nášho odborného príspevku je zameraná výlučne na vznik, respektíve zriadenie Národnej Banky Československej. Tuto sa hodláme venovať predovšetkým zákonným nariadeniam, ktoré budeme následne podrobne interpretovať. Tretia a zároveň posledná časť príspevku je venovaná guvernérovi NBČ. V krátkosti spomenieme ich životy a spôsob ich ekonomického myslenia.

Kľúčové slová: Národná Banka Československá, mena, Československo, Finančné dejiny

Abstract: The Czechoslovak National Bank, hereinafter referred to as the NBČ, was not established shortly after the creation of a common state of Czechs and Slovaks,

but only in 1926, so more than seven years later. It follows that the emissive function was not performed by the bank, although there were some suggestions that Živnostenská banka in Prague, as the largest banking house in Czechoslovakia. In the end, however, a special Banking Office was created at the Ministry of Finance for the emissive activity. Therefore, until 1926 we are talking about Czechoslovak statenotes and not banknotes. The reason why we decided to write a paper on this topic is the fact that to this day Slovak historians have not focused on this topic. In our expert contribution we will mainly focus on the establishment and functioning of the NBČ, we will work with several legal regulations. Perhaps the most important legal regulation for us is the law of April 23, 1925, which amends and supplements the law of April 14, 1920 on the share issuance bank. It is clear from the law that the bank will not be state but stock. The issue bank has the main role of addressing the issuance activity, so it can be said that the management of the country's monetary system. The issue bank's main priority is the issue of new, already in this case, banknotes. We divided the whole paper into three basic parts. The first part is devoted exclusively to the Bank Office of the Ministry of Finance (hereinafter BUMF), although it is not a NBČ, but BUMF performed the functions of an issue bank until an issue bank was established. For this reason, we also consider it important to address this issue. The second part of our paper focuses exclusively on the establishment or establishment of the National Bank of Czechoslovakia. We intend to address this in particular with legal regulations, which we will then interpret in detail. The third and the last part of the paper is devoted to the governors of the NBČ. We will briefly mention their lives and the way they think economically.

Key words: National Bank of Czechoslovakia, currency, Czechoslovakia, financial history

Národná banka Československá (ďalej len NBČ) sa nezriadila krátko po vytvorení spoločného štátu Čechov a Slovákov, ale až v roku 1926, teda až o viac ako sedem rokov neskôr. Z toho vyplýva, že emisnú funkciu nevykonávala banka, aj keď boli určité návrhy, aby túto funkciu vykonávala Živnostenská banka v Prahe, ako najväčší bankový dom v Československu. Napokon ale pre emisnú činnosť bol vytvorený špeciálny Bankový úrad pri Ministerstve financií. Preto do roku 1926 hovoríme o československých štátovkách a nie o bankovkách. Dôvodom, prečo sme sa rozhodli napísať príspevok na danú tému je fakt, že do dnešnej doby sa slovenskí historici nevenovali tejto téme primárne, ale len čiastkovo v monografiách, poprípade v štúdiách, ktoré sa venovali hospodárstvu Československa v medzi-vojnovom období. V našom odbornom príspevku sa budeme predovšetkým zameriavať na vznik NBČ, budeme pracovať z viacerými zákonnými

nariadeniami. Azda najdôležitejšie zákonné nariadenie je pre nás zákon z dňa 23. apríla 1925, kedy sa mení a zároveň aj dopĺňa zákon z dňa 14. apríla 1920 o akciovej emisnej banke. Už z daného zákona vyplýva, že banka nebude štátna, ale akciová. Emisná banka má za hlavnú úlohu riešenie emisnej činnosti, teda dá sa konštatovať, že riadenie menového systému krajiny. Hlavnou prioritou emisnej banky je vydávanie nových, už v tomto prípade, bankoviek. Celý príspevok sme rozdelili na tri základné časti. Prvá časť sa venuje výlučne Bankovému úradu pri ministerstve financií (ďalej len BUMF), aj keď nejde o NBČ, ale BUMF vykonával funkcie emisnej banky, kým nebola zriadená. Z daného dôvodu považujeme za dôležité venovať sa aj tejto problematiku. Druhá časť nášho odborného príspevku bude zameraná výlučne na vznik, respektíve zriadenie Národnej banky Československej. Tu sa hodláme venovať predovšetkým zákonným nariadeniam, ktoré následne mienime podrobne interpretovať. Tretia a zároveň posledná časť príspevku bude venovaná guvernérovi NBČ.

Po vzniku Československej republiky 28. októbra 1918 bolo nutné vyriešiť viacero závažných problémov. Predovšetkým to, aby sa čo najrýchlejšie vyriešila menová situácia. Minister financií Alois Rašín nariadil urýchlenú menovú odľuku novovzniknutého štátu. Menová odľuka nastala v marci roku 1919 okolkovaním už obiehajúcich rakúsko – uhorských bankoviek. Okolkované bankovky sa prehlásili za štátovky nového štátu, preto štátovky, pretože ich emitentom bol štát a ČSR nemala vlastnú emisnú banku. Práve počas kolkovania bankoviek vznikol na území Československa už zmieňovaný Bankový úrad Ministerstva financií. Formálne úrad začal pôsobiť od 11. marca 1919, teda ešte počas kolkovania bankoviek, nakoľko vieme, že kolkovanie prebiehalo predovšetkým na území dnešného Slovenska o niečo dlhšie, ako sa predpokladalo. Všetky filiálky Rakúsko – uhorskej emisnej banky prestali pôsobiť dňom 15. marca 1919, keď im bol odoslaný obežník o ukončení ich činnosti na území Československa¹. V tejto súvislosti je vhodné poznamenať, že ešte pred vznikom samostatného Československa sa ideou založenia bankového emisného domu, respektíve emisnej banky zaoberali viacerí významní českí politici. Boli to predovšetkým Karel Kramář, Alois Rašín a tiež dvaja vysokopostavení bankovní úradníci Viliam Pospíšil a Jaroslav Preiss. Uvažovali predovšetkým o tom, že po vzniknutí nového štátu sa musí ukončiť činnosť Rakúsko

¹ TOMŠÍK, Vladimír a kol. *100 let česko-slovenské koruny*. Praha: Aleš Čeněk s.r.o, 2018, s.103

– uhorskej emisnej banky, čo sa aj naozaj stalo. Druhým krokom malo byť zriadenie Českej ríšskej banky, no k tomu už neprišlo. Práve títo vyššie uvedení ľudia výrazne ovplyvňovali hospodárske a menové smerovanie sa novej krajiny. Ako dobre vieme Alois Rašín bol prvým ministrom financií, a tiež sa spolu s Viliamom Pospíšilom a Jaroslavom Preissom považujú za strojcov menovej odľuky a reformy v roku 1919.

Sám Rašín si bol vedomý, že je veľmi dôležité, aby prišlo k zriadeniu vlastného cedulového ústavu, o čom nás oboznamuje aj vo svojom diele „*Můj finanční plán*“². Doslova uvádza, že jednotlivé úlohy emisného bankovníctva zverí do rúk Bankového úradu Ministerstva financií. Termín úrad bol vybraný schválne, aby bolo možné v budúcnosti založiť vlastnú emisnú banku. Alois Rašín uviedol, že je za to, aby išlo o akciovú banku nie štátnu, ale štát musí mať nad ňou patričný dohľad. Dôvodom tohto zmýšľania, respektíve uvádzania bol fakt, aby neprišlo k situáciám, ktoré sme mohli odsledovať na Rakúsko – uhorskej emisnej banke. Jednoducho povedané nesmeli sa stať, aby emisná banka bola jedným z finančných nástrojov štátu. Dôležité je uviesť, že všetky menové opatrenia ako bolo zastavenie funkcií filiállok Rakúsko – uhorskej emisnej banky, ďalej menová odľuka a s ňou spojená aj menová reforma sa vykonali bez ohľadu na mierové rokovania. Bolo skutočne dôležité, aby dané menové opatrenia boli prijaté v čo najkrajšom možnom období, aby neprišlo k ešte väčším hospodárskym problémom, aké už v ČSR boli.

Zriadenie Bankového úradu ministerstva financií

BUMF bol pôvodne zriadený prostredníctvom zákonného nariadenia č. 119 Z. z., z dňa 6. marca 1919³, teda presne počas kolkovania bankoviek. Je pravdou, že z právneho hľadiska sa vznik BUMF kladie na 10. apríla 1919⁴, keď bol vydaný aj príslušný zákon a nie nariadenie. Okolkované bankovky sa teda automaticky stali štátovkami Československej republiky. BUMF mal na starosti niekoľko hlavných záležitostí ako správa menového systému, predovšetkým mal teda dohliadať nad domácim obeživom, ďalej to boli devízové úlohy a tiež prijímanie výnosu špeciálnej dane z majet-

² RAŠÍN, Alois. *Můj finanční plán*. Praha: Pražská akciová tiskárna, 1920, 208 s.

³ Zákon číslo 246/1919 Zb.z.

⁴ Zákon číslo 246/1919 Zb.z.

ku, ktorá slúžila na umorenie štátovkového dlhu prevzatého od Rakúsko – uhorskej emisnej banky. Poslednou hlavnou funkciou BUMF bolo sústreďovanie zlatej zásoby, respektíve materiálu na prípravu založenia riadneho emisného ústavu, teda riadnej národnej banky⁵.

BUMF bol od začiatku jeho vzniku vnímaný ako dočasný úrad a všetky jeho funkcie mala neskôr prevziať budúca národná banka. Jedným z menových opatrení BUMF bolo postupné vymieňanie už okolkovaných rakúsko – uhorských bankoviek za nové československé štátovky. Tie sa postupne dostávali do obehu a už od 21. júla 1920 obiehali výhradne československé štátovky, tzv. prvej emisie. Je pravda, že tieto štátovky nedisponovali kvalitnými ochrannými prvkami, a preto poznáme prípady ich falšovania. Rovnako ako aj štátovky, tak aj mince mal na starosti BUMF. Dobré vieme, že československé mince sa začali v kremnickej mincovni raziť o dosť neskôr, teda až v roku 1921. Bolo nutné znovu obnoviť mincovňu po tom, ako ju maďarské zložky nechali zničenú a vykradnutú.

Správou nad BUMF bol poverený odborný kolektív s názvom „*bankovní výbor při ministerstvu financí*“. Za predsedu daného výboru bol určený minister financií alebo jeho zástupca. Členmi výboru bolo ďalších osem ľudí, ktorí boli priamo vybraní ministrom financií, teda dá sa povedať, že to boli určití poradcovia ministra financií pri riadení menovej politiky. Dôležité je poznamenať, že Národné Zhromaždenie malo právo posielat' na tento výbor jedného zástupcu, ktorý mal právo zúčastňovať sa všetkých zasadnutí bankového výboru. Pomerne zaujímavý je fakt, že členstvo v danom bankovom výbore trvalo až do odvolania a išlo výhradne o čestné členstvo, čiže žiaden z členov bankového výboru pri BUMF nepoberal za túto funkciu plat. Zo zákona číslo 119 z roku 1919 sa tiež dozvedáme, že všetky pobočky filiállok Rakúsko - uhorskej emisnej banky preberá BUMF⁶. Minister financií si tiež vyhradzoval právo menovať do jednotlivých pobočiek BUMF vládnych komisárov. Z daného nariadenia môžeme vydedukovať, že BUMF sa fakticky v tejto situácii stával absolútnym nástrojom ministra financií v jeho monetárnej politike. Samozrejme je pravda, že členmi bankového výboru boli skutoční odborníci na monetárnu politiku. Myslíme si, že bankový výbor a s ním spojený aj BUMF naozaj plnili svoju

⁵ PULPÁNOVÁ, S. – PULPÁN, K. Bankovní úrad Ministerstva financí (1919 – 1926). In *Finance a úvěr*, 1994, roč. 44, č.8, Praha, s. 418 – 428.

⁶ Zákon číslo 119/1919 Zb. z.

úlohu zodpovedne, predsa boli v skutočne ťažkej situácii v oblasti menovej politiky a mali pred sebou viaceré náročné rozhodnutia. Tu by sme radi uviedli, že v štúdiu od autorov Stanislavy Pulpánovej a Karla Pulpána⁷ sa uvádza, že členov výboru bolo mimo predsedu a jeho zástupcu desať, no zákonné nariadenie nám presne uvádza osem členov výboru mimo predsedu a jeho zástupcu. Ďalším členom, ktorý sa zúčastňoval zasadnutí výboru, bol úradník poverený Národným zhromaždením, pre kontrolu jednotlivých rozhodnutí bankového výboru.

Napriek tomu, že BUMF nebol reálnou národnou bankou, všetky povinnosti si plnil skutočne zodpovedne. Môžeme kludne uviesť, že fungovanie BUMF počas sedem ročnej existencie bolo viac než prínosné, avšak okolité krajiny požadovali, aby Československo malo vlastný bankový emisný dom, čiže reálnu národnú banku a nie provizórny bankový ústav.

Zriadenie Národnej banky Československej

Samotnému založeniu Národnej banky Československej (ďalej len NBČ) predchádzalo niekoľko dôležitých krokov a tiež aj viacero diskusií. Pre začiatok by sme mohli vysvetliť prvý zákon o založení cedulovej banky nového štátu. Prvé úvahy o samotnom vzniku banky sme už spomenuli v úvode práce a preto ich nebudeme opakovať. Pôvodne sa predpokladalo, že BUMF nebude pracovať tak dlhý čas. Predpokladalo sa, že už v roku 1920 sa zriadi národná banka, no finančná situácia nového štátu to nedovoľovala. V marci 1920 bol vypracovaný návrh na založenie národnej banky, ale tento návrh môžeme označiť len ako určitý provizórny text pre československú a svetovú verejnosť, nakoľko kurz československej koruny výrazne oslaboval⁸. Po vypracovaní návrhu sa kurz koruny stabilizoval, a teda nebolo potrebné pokračovať v zriaďovaní emisnej banky. Už v danom návrhu začína eskalovať spor medzi odborníkmi na národného hospodárstvo v tom, či mala byť národná banka štátna alebo súkromná. Časť odborníkov sa stavala na stranu štátnej banky. Argumentovali predovšetkým tým, že banka nebude zárobkovo činná. Druhá skupina odborníkov tvrdila, aby banka bola súkromná s určitým vlastníctvom štátu. Mala byť zisková, ale hlavne

⁷ PULPÁNOVÁ, S. – PULPÁN, K. Bankovní úřad Ministerstva financí (1919 – 1926). In *Finance a úvěr*, 1994, roč. 44, č.8, Praha, s. 418 – 428.

⁸ TOMŠÍK, Vladimír a kol. *100 let česko-slovenské koruny*. Praha: Aleš Čeněk s.r.o, 2018, s. 111

nemala podliehať štátu pri jednotlivých finančných problémoch, vlastne nemala sa stať štátnym finančným aparátom. Nakoniec bol zákon schválený 14. apríla 1920, známy ako „zákon o akciové bance cedulové“⁹.

Celý zákon sa rozdeľoval na dve časti a tri prílohy. Prvá časť zákona rozoberala právo štátu na obeh a úpravu platidiel a vlastne splnomocňovala vládu na vytvorenie emisnej banky, samozrejme už pod oficiálnym názvom Národná banka Československá. Druhá časť zákona sa venovala stanovám novozriadenej NBČ. Jednoznačne musíme povedať, že išlo o najdôležitejší zákon k zriadeniu NBČ, aj keď zákon pochádza už z roku 1920, a ako dobre vieme, NBČ bola zriadená až v roku 1926. Zriadenie NBČ v roku 1926 bolo zrealizované na základe zákona č.347 z roku 1920¹⁰.

Prvá časť zákona č. 347 z roku 1920 riešila predovšetkým menové ustanovenia v 51 paragrafoch. Samozrejme, nie vhodné venovať sa všetkým paragrafom, ale pokúsime sa interpretovať tie najdôležitejšie časti o fungovaní NBČ. Prvá časť paragrafov sa dotýkala hlavne problematiky, aby banka udržovala zdravý obeh platidiel. Taktiež mala byť povinná poskytovať úvery na rozvoj obchodu, priemyslu a poľnohospodárstva. Dôležité je tiež ustanovenie, že NBČ mala záväzok udržiavať kurz československej koruny na úrovni, ako jej ukladá zákon. Paragraf 8 nám hovoril o úradom jazyku NBČ, ktorým bol československý jazyk. V miestach, kde sa nachádzalo viac ako 20% obyvateľov menšiny, boli jednotlivé nariadenia banky prekladané aj do daného jazyka menšiny. Tiež na bankovkách vydaných NBČ mali byť jednotlivé texty mimo českého jazyka napísané aj po slovensky, rusínsky, nemecky, poľsky a maďarsky. Nasledujúci paragraf, konkrétne číslo 9 nás oboznámil s tým, že jedine NBČ má právo vydávať nové bankovky v ČSR. Po celú dobu trvania tejto výsady, nesmel nikto vydávať platidlá akéhokoľvek druhu bez povolenia štátu a NBČ. Výsada bola určená na dobu 20 rokov od začiatku pôsobenia banky.

Pomerne zaujímavý je paragraf 15 zákona č. 347 z roku 1920, keď banka bola nútená v prípade meny krytej zlatom, vyplatiť za bankovky patričné množstvo drahého kovu, ale len v hlavnej pokladni v Prahe a to do 24 hodín. Tento zákon sa postupne aj menil, keďže NBČ v čase svojho začiatku v roku 1926 vôbec nemala menu krytú zlatom. Zlaté krytie meny bolo prijaté neskôr a za zlato bolo možné vymeniť len veľký obnos peňazí, respek-

⁹ Zákon číslo 347/1920 Zb.z.

¹⁰ Zákon číslo 347/1920 Zb.z.

tíve ako nám uvádza paragraf 31, najmenšia možná čiastka výkupu alebo predaja zlata za bankovky bol 1 kg rýdzeho zlata. Nasledujúce paragrafy sa zaoberali predovšetkým obehom bankoviek, zákazom ich falšovania tak, aby boli dostatočne opatrené ochrannými prvkami. Predposledný paragraf zákona č. 347 z roku 1920 sa venoval tomu, aby boli jednotliví zamestnanci BUMF premiestnení pod NBČ a teda aby neprišli o svoju prácu. Jednotlivým zamestnancom ostávajú rovnaké práva a povinnosti ako aj za ich pôsobenia v BUMF. Posledný paragraf nás oboznámil s tým, že NBČ rovnako ako prevzala zamestnancov BUMF, tak prevezme aj ich hlavný úrad a filiálky a rovnako aj obchody, v ktorých figuroval BUMF. Zaujímavé sú stanovky emisnej banky, hneď prvý bod jednoznačne hovoril, že banka bude akciová, teda nie štátna. Dozvedáme sa, že akciová istina banky mala byť 75 miliónov Kč v zlate, rozdelených na 150 tisíc akcií po 500 jednotiek. Štát zo všetkých akcií vlastnil jednu tretinu, čiže presne 50 tisíc akcií. Nasledujúce body boli venované právnomu postaveniu NBČ. Až druhá časť stanovky emisnej banky bolo venovaná jej správe. Vedúcimi správnyimi orgánmi mali byť: Banková rada, v ktorej bol guvernér, deväť členov bankovej rady, užší výbor a odbory. Ďalej to bol päťčlenný revidujúci výbor a valné zhromaždenie akcionárov banky¹¹. Guvernéra NBČ mal menovať prezident ČSR po návrhu vlády, a to na dobu piatich rokov. Guvernér mohol byť na návrh vlády odvolaný, ale len prezidentom republiky. Banková rada sa skladala zo šiestich členov, ktorí boli volení valným zhromaždením akcionárov NBČ. Ostatní traja členovia bankovej rady boli menovaní do úradu prezidentom na základe návrhu vlády ČSR. Revidujúci výbor pozostával z piatich členov a boli volení na dobu piatich rokov. Guvernérom banky, alebo členom bankovej rady mohol byť len občan, ktorý bol príslušníkom ČSR, teda nemohol takýto úrad zastávať žiaden cudzinec. Po celé volené obdobie mal guvernér 20 akcií a každý člen bankovej rady po 10 akcií NBČ, zapísaných na svoje vlastné meno¹². Guvernér, členovia bankovej rady a revidujúceho výboru neručili osobne za jednotlivé záväzky banky, ale boli zodpovední za riadne vykonávanie svojich funkcií, nakoľko guvernér skladal sľub, že bude riadne vykonávať svoju prácu priamo prezidentovi a banková rada spolu s revidujúcim výborom zase skladali sľub priamo guvernérovi banky¹³.

¹¹ Zákon číslo 347/1920 Zb.z.

¹² Zákon číslo 347/1920 Zb.z.

¹³ Zákon číslo 347/1920 Zb.z.

Ako sme už spomenuli vyššie, zákon č. 347 z roku 1920 podrobne rozpisal funkciu NBČ ako aj jej stanovky a tiež aj jej názov. No reálne stále neprichádzalo k vytvoreniu banky. Keďže cedulový zákon o banke bol už vytvorený a tiež aj schválený, bolo nutné, aby sa spravili jednotlivé kroky k vytvoreniu NBČ. Už počas rokov 1920 – 1924 sa vynorilo niekoľko podnetov na vytvorenie banky. Najdôležitejšou osobnosťou pri vytváraní NBČ sa stal Viliam Pospíšil, ktorý bol známy ako jeden z hlavných poradcov Aloisa Rašína pri riadení menovej reformy v roku 1919. Totiž práve Pospíšil bol zástupcom Československa v zahraničí vo finančnej oblasti. Viliam Pospíšil bol často konfrontovaný s tým, že Československo nemá vlastný emisný ústav. Zahraničie sa pozeralo s nevôľou na BUMF, pretože ho považovalo za obyčajný úrad, ktorý ešte nesie aj v názve termín *ministerstvo financií*, a preto, podľa zahraničia, je veľmi ovplyvniteľný štátom¹⁴. Niektoré štáty dokonca pohrozili, že kvôli tomuto sa môže stať, že Československo nedostane už viacej pôžičiek od svojich zahraničných partnerov. Radi by sme poznamenali, že Viliam Pospíšil precestoval viacero krajín a komunikoval s viacerými predstaviteľmi národných bánk iných štátov. Práve v máji v roku 1924 viedol rozhovor s Montagunom Nomanom, guvernérom Bank of England, ktorý mu tlmočil, aby unáhlil vznik NBČ práve pre vyššie spomenuté dôvody. Tak už 23. apríla 1925 prišla novela už niekoľko krát spomenutého zákona č. 347 z roku 1920.

Vláde Československa sa nariaďovalo, aby založila akciovú cedulovú banku podľa zákona z dňa 14. apríla 1920, takto znel prvý paragraf zákona č. 102 z 23. apríla 1925. Novela zákona vlastne len doplňovala a mierne menila niektoré paragrafy zákona č. 347 z roku 1920. Predovšetkým sa upravil paragraf 15 tak, že pokiaľ nebude banke zvláštnym zákonom nariadené, aby menila bankovky za kov, musela udržiavať kurz koruny československej na úrovni posledných dvoch rokov k plnohodnotným zlatým menám¹⁵. Tiež sa upravil zákon o jazykových úpravách na bankovkách, tak napríklad na bankovkách, okrem českého a slovenského jazyka, už bol len nápis v ruskom, nemeckom a maďarskom jazyku. Musíme konštatovať, že spravodajcom tejto novely zákona bol slovenský národohospodár Dr. Ludovít Medvecký. Azda prvá slovenská osobnosť, ktorá sa zaoberala v Československu národným hospodárstvom a bola prizvaná na riešenie dôležitej otázky

¹⁴ TOMŠÍK, Vladimír a kol. *100 let česko-slovenské koruny*. Praha: Aleš Čeněk s.r.o, 2018, s. 114.

¹⁵ Zákon číslo 102/1925, Zb.z.

ohľadom zriaďovania NBC. Novela zákona sa najviac venovala kapitálu NBC, ktorý, ako sme už vyššie spomenuli, predstavoval 75 miliónov korún československých. Menila sa veľkosť kapitálu a mena, v ktorej mal byť daný kapitál. Hovorilo sa o mene, ktorá mala byť krytá zlatom, a tak sa menou bankového kapitálu NBC stal americký dolár. Celkový kapitál bol nakoniec 12 miliónov USD, ktoré sa rozdelili na 12 tisíc akcií po 100 dolároch.¹⁶ Bankový kapitál sa ale mohol navýšiť na 15 miliónov zlatých USD, ako nás o tom informuje aj novela zákona¹⁷. Dôležitým bodom v zákone bol aj článok č. XXI, ktorý hovoril o tom, že do bankovej rady sa mohol pridať desiaty člen. Tento desiaty člen mal dozeráť na prácu NBC, pokiaľ by chcela čerpať zahranične pôžičky. Tiež sa pre tohto člena nevzťahoval zákon o československom občianstve, teda mohol byť aj zo zahraničia.

Už 24. apríla 1925 poveril minister financií Bohdan Bečka Bankový výbor, aby začal s realizáciou vytvorenia bankového cedulového ústavu. Postupne sa prichádzalo k vydávaniu akcií a akcionári mohli nakupovať akcie NBC vo výške 100 USD. Prvým guvernérom, ktorého menoval prezident sa dňa 16. januára 1926 stal Viliam Pospíšil. Viliam Pospíšil, ako guvernér NBC nariadil zvolanie valného zhromaždenia akcionárov banky na 21. marca 1926. Zhromaždenie sa uskutočnilo v Obecnom dome v Prahe za účasti 2 498 akcionárov. Vtedajší minister financií Karel Engliš potvrdil všetky náležitosti pre vznik NBC za splnené a symbolicky dal korunu československú do správy Národnej Banky Československej.¹⁸ Postupne prišlo k voľbe bankovej rady a revidujúceho výboru. Prvé zasadnutie bankovej rady sa uskutočnilo 1. apríla 1926. Neskôr sa dátum zahájenia činnosti NBC presunul symbolicky na 1. januára 1926.

Národná banka Československá bola založená až o viac ako sedem rokov po vzniku samostatnej Československej republiky. Dovtedy spravoval československú menu Bankový úrad pri Ministerstve financií, ako dočasný ústav, kým neprišlo k založeniu NBC. Azda za najťažšie sa dá považovať boj o to, akú povahu mala mať budúca národná banka. Nakoniec sa vytvoril akciový emisný ústav s tým, že štát vlastnil jednu tretinu akcií.

¹⁶ TOMŠÍK, Vladimír a kol. *100 let česko-slovenské koruny*. Praha: Aleš Čeněk s.r.o, 2018, s. 116

¹⁷ Zákon číslo 102/1925, Zb.z.

¹⁸ TOMŠÍK, Vladimír a kol. *100 let česko-slovenské koruny*. Praha: Aleš Čeněk s.r.o, 2018, s. 117.

Guvernéri Národnej banky Československej do roku 1938

V tejto časti nášho príspevku sa v stručnosti hodláme venovať guvernérom NBC počas existencie prvej ČSR, teda po Mníchovskú dohodu z roku 1938. Ide len o dvoch guvernérov, ktorými boli Viliam Pospíšil a Karel Engliš. Nebudeme sa venovať hlavným predstaviteľom BUMF, pretože to boli vždy ministri financií.

Prvým guvernérom NBC bol Viliam Pospíšil. Viliam Pospíšil vyštudoval na českej Karlo-Ferdinandovej univerzite v Prahe, konkrétne právnickú fakultu. Po svojich štúdiách nastúpil do Mestskej sporiteľne v Prahe, kde sa postupne vypracoval až na vrchného riaditeľa. Známym je predovšetkým tým, že spolu s Aloisom Rašinom a Jaroslavom Preissom bol hlavným strojcom menovej reformy a odluky v roku 1919. Práve tu sa ukázal ako nadaný finančník a národohospodár. Zastával pozície aj v BUMF ako podpredseda bankového výboru. Guvernérom NBC bol vymenovaný prezidentom 16. januára 1926. Guvernérom NBC bol v rokoch 1926 až 1934, keď rezignoval po devalvácii československej koruny. Po rezignácii zastával viacero dôležitých úradov¹⁹.

Druhým guvernérom NBC bol Karel Engliš. Karel Engliš bol veľmi známym národohospodárom medzivojnového Československa. Študoval právo na Karlovej univerzite v Prahe. Absolvoval tiež študijný pobyt v Mníchove, kde sa oboznámil s najnovšími ekonomickými smermi²⁰. Karel Engliš prišiel do sporu s Aloisom Rašinom, keď bol proti deflačnej menovej politike, ktorú presadzoval Rašín spolu s Pospíšilom. Engliš na rozdiel od Rašina a Pospíšila sa nezasadzoval za to, aby za každú cenu bola mena naviazaná na zlato²¹. Predsa len Karla Engliša môžeme považovať za liberálne zmýšľajúceho ekonóma, respektíve národohospodára danej doby. Karel Engliš zastával post ministra financií v šiestich vládoch. Počas tejto funkcií sa mu podarilo zastabilizovať verejné rozpočty a tiež stabilizoval aj

¹⁹ TOMŠÍK, Vladimír a kol. *100 let česko-slovenské koruny*. Praha: Aleš Čeněk s.r.o, 2018, s. 339. Viliam Pospíšil zastával tiež funkcie ako predseda zväzu československých sporiteľní, bol vrchným riaditeľom Mestskej sporiteľne Pražskej. Po rezignácii z postu guvernéra NBC bol menovaný splnomocneným ministrom pre medzinárodné hospodárske otázky. Tiež zastával významné funkcie v československých podnikoch.

²⁰ ENGLIŠ, Karel. *Národní Hospodářství*. Brno: Nadace Universitas Masarykiana v Brne, 1994, s.15.

²¹ KOLNÍKOVÁ, Eva a kol. *Kronika peňazí na Slovensku*. Bratislava: Fortuna Libri, 2009, s. 165.

československú korunu. Guvernérom NBC sa stal po rezignácii Viliama Pospíšila v roku 1934 a zotrval na tomto poste až do roku 1939.

V predkladanom odbornom príspevku sme sa zamerali na vznik Národnej banky Československej. Postupne sme sa venovali vzniku a fungovaniu Bankového úradu pri Ministerstve financií ako dočasnému ústavu, ktorý sa staral a zdravé fungovanie peňažného obehu v Československu. Čerpali sme predovšetkým z dobových zákonných nariadení, ako aj z viacerých odborných štúdií a monografií. V danej časti sme zmienili aj jednotlivé riadiace orgány BUMF, ako bol bankový výbor. V druhej časti príspevku sme rozoberali predovšetkým samotné založenie NBC. Hlavným zákonom bol zákon č. 347 zo 14. apríla 1920, daný zákon sme podrobne interpretovali, aj keď sme sa nevenovali každému jednému paragrafu zákona, keďže by sme výrazne presiahli možný rozsah príspevku. Postupne sme tiež prešli k analyzovaniu novely zákona číslo 347 z roku 1920, ktorou bol zákon č. 102 z 23. apríla 1925. Práve touto novelou sa upravili niektoré staršie paragrafy. Predovšetkým sa menili tie, ktoré určovali výšku kapitálu nového cedulového ústavu. Tretia a zároveň posledná časť príspevku bola čo do rozsahu najmenšia a venovala sa guvernérom NBC počas obdobia medzi prvej ČSR. Boli to Viliam Pospíšil a Karel Engliš, čiže výrazné osobnosti menovej politiky v období medzivojnového Československa.

LITERATÚRA

ENGLIŠ, Karel. *Národní Hospodářství*. Brno: Nadace Universitas Masarykiana v Brne, 1994, 336 s. ISBN 80-85834-09-X

HOLMAN, Róbert. *Vývoj ekonomického myšlení*. Praha: Liberální institut, 1994, 57 s., ISBN 80 – 85787 – 55 - 5

HORVÁTH, Štefan – VALACH, Ján. *Peňažníctvo na Slovensku 1918 – 1945*. Bratislava: Vydavateľstvo technickej a ekonomickej literatúry, 1978, 216 s.

KOLNÍKOVÁ, Eva a kol. *Kronika peňazí na Slovensku*. Bratislava: Fortuna Libri, 2009, 272 s., ISBN 978–80–89379–15-6

PULPÁNOVÁ, S. – PULPÁN, K. *Bankovní úřad Ministerstva financií*

(1919 – 1926). In *Finance a úvěr*, 1994, roč. 44, č. 8, Praha, s. 418 – 428.

RAŠÍN, Alois. *Můj finanční plán*. Praha: Pražská akciová tiskárna, 1920, 208 s.

RAŠÍN, Ladislav. *Paměti Dr. Aloise Rašína*. Brno: nakladatelství Bonus, 1994, 229 s. ISBN 80-901693-4-1

TOMŠÍK, Vladimír a kol. *100 let česko-slovenské koruny*. Praha: Aleš Čeněk s.r.o., 2018, 346 s., ISBN 978-80-7380-697-2

STĚPÁNEK, Bedřich. Economic and Financial Reconstruction of Czechoslovakia. In. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 102, America and the Rehabilitation of Europe, 1922, s. 1 – 13, dostupné online: <https://www.jstor.org/stable/1014793>

VENCOVSKÝ, František. Státní finance v historii Československa – období 1918 – 1947. In. *Finance a úvěr*, 1994, roč. 44, č. 8, Praha, s. 407 – 417.

POUŽITÉ PRAMENE

Sbírka zákonu a nařízení státu československého, ročník 1919, č. 119

Sbírka zákonu a nařízení státu československého, ročník 1919, č. 246

Sbírka zákonu a nařízení státu československého, ročník 1920, č. 347

Sbírka zákonu a nařízení státu československého, ročník 1925, č. 102

MOŽNOSTI VÝSKUMU DEMOGRAFICKÝCH A SPOLOČENSKÝCH POMEROV NA PRÍKLADE PEZINKA V PRVEJ POLOVICI 18. STOROČIA

RESEARCH OPTIONS FOR DEMOGRAPHIC AND SOCIAL CONDITIONS ON THE EXAMPLE OF PEZINOK IN THE FIRST HALF OF 18. CENTURY

Alena MACKOVÁ

Katedra histórie, FF TU v Trnave, Hornopotočná 23, 918 43 Trnava,
weset22@gmail.com

Abstrakt: Cieľom štúdie je poukázať na historické pramene, ktoré obsahujú informácie demografického a spoločenského charakteru, a tiež na možnosti ich výskumu. Štúdia je geograficky a časovo obmedzená na mesto Pezinok v prvej polovici 18. storočia. V úvode sa zaoberáme objasnením pojmu „historická demografia.“ Následne sa venujeme rozboru konkrétnych historických prameňov, ktoré sa nám pre Pezinok zachovali z prvej polovice 18. storočia a obsahujú informácie demografickej a sociálnej povahy.

Kľúčové slová: Pezinok, prvá polovica 18. storočia, historická demografia, spoločenské pomery

Abstract: The aim of this study is to point out historical sources containing information of demographic and social character, as well as the possibilities of their research. The study is geographically and temporally limited to the town of Pezinok in the first half of the 18th century. In the introduction, we dedicate with explaining of the term “historical demography.” Then we analyse specific historical sources that have been preserved for Pezinok from the first half of the 18th century and contain information of demographic and social character.

Key words: Pezinok, first half of the 18th century, historical demography, social conditions

Tvorcami a hlavnými účastníkmi dejinného procesu sú nespochybniteľne ľudia. Či už sa sústredíme na rodiny, domácnosti, mestá, alebo celé krajiny, tieto spoločenstvá sú vždy tvorené jednotlivcami. Ich životné osudy sa navzájom prepletajú a svojou existenciou zanechávajú určitú stopu. Jednou

z úloh historika je odkrývať príbehy konkrétnych ľudí v určitom čase a priestore. Snažiť sa na základe najrôznejších dokumentov - historických prameňov, ich vzájomného porovnávania a skúmania podrobeného kritike interpretovať priebeh dejinných udalostí, či spoznávať každodenný život ľudí v minulosti. Každopádne, v rámci akéhokoľvek historického výskumu je vždy spoločný minimálne jeden menovateľ – človek (jednotlivec, alebo súčasť väčšieho celku), ako základný prvok spoločnosti a tým aj skúmaných javov.

Demografia ako vedná disciplína skúma ľudskú populáciu, jej počet, hustotu zaľudnenia, skladbu obyvateľstva podľa veku, pohlavia, zamestnania, vierovyznania, etnicity, sociálneho postavenia a iných charakteristík.¹ Naproti tomu historická demografia sa zaoberá skúmaním týchto aspektov z retrospektívneho uhla pohľadu. Osobitosťou je nutnosť prispôbiť metódy štúdia historickým prameňom (ich typu, jazyku, písmu, stupňu zachovania). Tiež je potrebné vziať do úvahy kvalitu zdrojových dokumentov, ich výpovednú hodnotu, ako aj obmedzenia, ktoré z nich vyplývajú. Historické dokumenty, ktoré nám môžu poskytnúť demografické údaje totiž veľmi často nevznikli pre potreby štatistiky, ale za iným účelom. Najčastejšie mali slúžiť ako podklad pre výrub daní, potreby financovania armády, alebo išlo o nariadenú cirkevnú evidenciu (predovšetkým vedenie matrík). Rozlišujeme pritom dva základné typy demografických prameňov. Prvý typ informuje o stave populácie

¹ KOHÚTOVÁ, Mária. *Vývoj obyvateľstva na Slovensku v 16. a 17. storočí*. Trnava : Filozofická fakulta, Trnavská univerzita v Trnave, 2010, s. 8. V rámci slovenskej historiografie sa historickej demografii a jej rôznym aspektom venovala v najväčšej miere Mária Kohútová – napr. KOHÚTOVÁ, Mária. *Demografický a sídlitný obraz západného Slovenska*. Bratislava : Veda, 1990, 181 s.; KOHÚTOVÁ, Mária. K problematike výskumu vývoja obyvateľstva na Slovensku. In *Historický časopis*, 1987, roč. 35, č. 1, s. 86 – 87.; KOHÚTOVÁ, Mária. Obyvateľstvo na Slovensku v 18. storočí. In *Historické štúdie*, 1998, roč. 39, s. 115 – 123., a iné. Z ďalších autorov a diel nielen slovenskej produkcie možno spomenúť napr. TIŠLIAR, Pavol. – ŠPROCHA, Branislav. *Premeny vybraných charakteristík obyvateľstva Slovenska v 18. – 1. polovici 20. storočia*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o. z. v spolupráci s Centrom pre historickú demografiu a populačný vývoj Slovenska Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave, 2017, 167 s.; KLUFÓVÁ, Renáta - POLÁKOVÁ, Zuzana. *Demografické metódy a analýzy : demografie české a slovenské populace*. Praha : Wolters Kluwer, 2010, 306 s. ISBN 978-80-7357-546-5; KOVACSICS, József (red.): *A történeti statisztika forrásai*. Budapest 1957, 464 s.; PALOMBA, Rossela - RIGHI, Alessandra. *Information and education in demography*. Strasbourg : Council of Europe Publishing, 1993, 38 s. ISBN 92-871-2111-7; FAUVE-CHAMOUX, Antoinette - BOLOVAN, Ioan - SOGNER, Solvi. *A global history of historical demography : half a century of interdisciplinarity*. Bern : Peter Lang, 2016, 683 s. ISBN 978-3-0343-1420-6).

v určitom okamihu (rôzne druhy súpisov, sčítania). Druhý je založený na pravidelnom zachytávaní populačných zmien (hlavne matriky).² Až do konca 18. storočia však nemôžeme hovoriť o prameňoch, ktoré by vznikali priamo za účelom štatistickej populačnej evidencie.³ Preto obdobie do konca 18. storočia nazývame predštatistické, a až od 19. storočia možno hovoriť o tzv. štatistickom období. Časť dokumentov, ktorými sa budeme zaoberať aj v rámci tejto štúdie tak môžeme zaradiť do kategórie prameňov, zachytávajúcích hromadné javy inštitucionálneho typu. Patria k nim napr. urbáre, daňové súpisy, ale aj mestské knihy či matriky, ktoré sú založené na pravidelne sa opakujúcich záznamoch rovnakej alebo podobnej štruktúry. Hoci do istej miery umožňujú štatistické spracovanie, treba si uvedomiť, že nevznikli za účelom štatistického spracovania a sledovali svoj vlastný cieľ. Napriek tomu nám kombinácia správne zvolených metód a podrobné skúmanie pomôže utvoriť ucelený obraz o demografických a spoločenských pomeroch vybraného územia.⁴ Pri demografickom skúmaní musí historik dôkladne poznať spoločenské pomery územia, pre ktoré sa snaží zistiť populačný vývin.⁵ Preto je pre nás dôležité získať z dostupných prameňov čo možno najviac relevantných informácií a údajov k životu obyvateľov mesta Pezinok. V tomto prípade sme sa zamerali na prvú polovicu 18. storočia a výskum aj na úrovni jednotlivcov, čo je do značnej miery v protiklade s bezmennou štatistikou, sústreďujúcou sa v prvom rade na čísla. Historickú demografiu ako vedeckú disciplínu je potrebné považovať za neodmysliteľnú časť historickej vedy.⁶

Cieľom predkladanej štúdie je poukázať na možnosti a limity skúmania prameňov pre poznanie demografických a spoločenských pomerov na

² MAUR, Eduard. Základy historickej demografie. Praha : Univerzita Karlova, 1983, s. 6 - 7.

³ Prvým všeobecným sčítaním obyvateľov Uhorska bolo tzv. Jozefovo sčítanie uskutočnené v rokoch 1784 – 1787. Jozef II. ho zaviedol so zámerom stájej evidencie obyvateľstva, avšak malo vojenský charakter. Preto sa väčšia pozornosť sústredila na mužskú časť populácie. V priebehu vykonávania tejto súpisej akcie došlo v rámci dejín Uhorska prvýkrát k očíslovaniu všetkých domov v takom poradí, v akom stáli. Rovnako ako domy nepriviligovaných vrstiev sa číslovali aj domy šľachticov. Šlo o jednu z najnenávidenejších reforiem Jozefa II. a po jeho smrti šľachta v mnohých prípadoch tieto súpisy zničila. TIŠLIAR, Pavol. K vybraným prameňom štatistickej povahy v 18. a 19. storočí. In *Populačné štúdie Slovenska* 8, Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z. v spolupráci s Centrom pre historickú demografiu a populačný vývoj Slovenska Filozofickej fakulty UK v Bratislave, 2016, s. 9.; KOHÚTOVÁ, M. *Vývoj obyvateľstva na Slovensku v 16. a 17. storočí*, s. 13.

⁴ BARTL, Július. *Úvod do štúdia dejepisu*. Bratislava : Univerzita Komenského, 1997, s. 118 – 120.

⁵ MAUR, E. *Základy historickej demografie*, s. 7.

⁶ KOHÚTOVÁ, M. *Vývoj obyvateľstva na Slovensku v 16. a 17. storočí*, s. 10.

príklade slobodného kráľovského mesta Pezinok v prvej polovici 18. storočia. Naším cieľom totiž nie je len vytvorenie štatistiky, či strohé zhromaždenie číselných údajov o vývoji tamojšej populácie. Náš stále prebiehajúci výskum je založený na zistení maximálneho množstva informácií nielen demografickej povahy, ale aj poznatkov o vzhľade a fungovaní mesta vo vymedzenom období, konkrétnych rodinách (ich majetkových pomeroch, vlastníctve domov, rekonštrukcia rodín), štruktúre, rozvrstvení a zamestnaní obyvateľstva (šľachtici, mešťania, želiari, remeslá, cechy, povolania) a podobne. Štatistika by teda mala v tomto prípade iba dotvárať historické bádanie a vhodne ho doplniť. Pre mesto Pezinok sa nám z prvej polovice 18. storočia zachovali rôzne druhy historických prameňov, z ktorých dokážeme spomínané informácie odvodiť.

Pokiaľ si chceme urobiť obraz o situácii v Pezinku na konci 17. storočia, teda ešte pred vypuknutím posledného stavovského povstania, je vhodným prameňom súpis nehnuteľností a zoznam cechov zo 17. septembra 1696.⁷ Bol vyhotovený na príkaz Uhorskej komory komisármi z Banskej Štiavnice, Dávidom Armbrusterom a Jánom Piroltom. Súpisová akcia sa udiala za prítomnosti vedúcich predstaviteľov mesta Pezinok – senátorov Jána Juraja Visera a Františka Richtera, ako aj tribúna ľudu Františka Hegyiho. Najprv sa venovali všetkým pezinokským domom, ktoré pre potreby klasifikácie rozdelili do ôsmich kategórií či tried (*in octo classes*). Nanešťastie ku každej triede priradili len počet domov, ktoré do nej spadali. Neuviedli však definíciu jednotlivých kategórií ani bližšiu špecifikáciu domov. Domy, ktoré zaradili do 6 – 8 triedy (*sexta – octava classis*) sa nachádzali na predmestí. Ďalej sa komisári zaujímali o počet želiarov vlastníacich domy, tiež o záhrady, vinohrady, polia, lúky, stodoly, majere a mlyny. Okrem toho uviedli aj výšku ročnej dane v rýnskych zlatých, ktorú Pezinčania platili, či deň pravidelného týždenného trhu. Následne do súpisu zaznamenali remeselníkov a ich príslušnosť k cechu. Ide teda o veľmi prínosné informácie z hľadiska poznania spoločenskej štruktúry Pezinka na konci 17. storočia.

Z roku 1712, teda obdobia krátko po uzavretí Satumarského mieru, pochádza súpis obyvateľov predmestia Pezinka.⁸ Zameriava sa len na osem

⁷ Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky, Štátny archív Bratislava, pobočka Modra, f. Magistrát mesta Pezinka : Listiny 1511 – 1830, *Súpis nehnuteľností, mešťanov a obyvateľov mesta Pezinok z roku 1696*, Inv. č. 163. Ďalej citované ako MV SR, ŠABApM, MMP.

⁸ MV SR, ŠABApM, MMP, Vecná skupina Súpisy obyvateľstva, *Súpis obyvateľov predmestia Pezinka z roku 1712*, Inv. č. 1148.

ulíc, nachádzajúcich sa mimo hradieb vnútorného mesta.⁹ Boli to ulice *Becken Gassen* (Pekárska, dnešná Rázusova ulica), *Baumgarten* (Záhradná, dnešná Zámocká ulica), *Haffner Gassen* (Hrnčiarska ulica, ktorej názov pretrval aj do súčasnosti) a *Neugassen* (Nová, dnešná Bratislavská ulica). Ďalej to boli spojené ulice *Boden Zahl*, inak *Bodenzeil* (dnešná Jesenského ulica) a *Spitalgassen* (Špitálska, dnes Moyzesova ulica). Osobitne treba spomenúť ulicu *Fraunberg* (dnešná horná časť Kupeckého ulice), pri ktorej z neznámeho dôvodu neoznačili názvom aj jej spodnú časť, ktorá v tomto období niesla názov Kozia ulica (*Geiß Gassen / Kecse ucza / Platea Capraria*).¹⁰ Súdciac podľa vysokého počtu zaznačených domov však zaznamenali obe časti dnešnej Kupeckého ulice, hoci zapísali iba názov *Fraunberg*, prípadne *Frauenberg*, ako ulicu poznáme z iných prameňov. Zo súpisu z roku 1712 dokážeme zistiť počet domov na jednotlivých uliciach, hlavy rodín, ale aj počet a mená nájomníkov, ktorí v rámci predmestia nemali vlastný dom, ale bývali aj s rodinou u niekoho iného. Nájomníci mohli vydržať bez vlastného domu celé roky, avšak po porovnaní jednotlivých prameňov je badateľná značná priestorová mobilita a mená nájomníkov sa rýchlo menili. Súpis z roku 1712 je prínosný aj z hľadiska poznania remeselníkov. Pri menách majiteľov či nájomníkov domov bolo totiž v nemčine zapísané aj remeslo, ktoré vykonávali. Údaje je potom opäť možné porovnať, napr. s daňovým súpisom z roku 1720, resp. vzájomným porovnaním aj doplniť tie pramene, ktoré presné informácie o remeslách neobsahujú (napr. už spomínaný daňový súpis Pezinka z roku 1715).

⁹ Rekonštrukciu názvov jednotlivých ulíc veľmi dobre umožňuje mapa intravilánu Pezinka z roku 1785. Ulice boli označené aj na o niečo staršej chotárnej mape Pezinka z roku 1767. MV SR, ŠABApM, f. Zbierka máp a plánov, *Mapa intravilánu Pezinka 1785*, Inv. č. Pe-2; *Chotárna mapa Pezinka 1767*, Inv. č. Pe-1.

¹⁰ O existencii Kozej ulice v období vyhotovenia súpisu (1712) nemožno pochybovať. Prvýkrát sa spomína v mestskej knihe Pezinka z roku 1618. Existovala však zrejme podstatne skôr. ŽUDEĽ, Juraj – DUBOVSKÝ, Ján (Zost.). *Dejiny Pezinka*. Bratislava : Obzor, 1982, s. 43. V daňovom súpise z roku 1715 ju nachádzame pod názvom *Kecse Ucza*. Magyar Nemzeti Levéltár Budapest, Az 1715. évi országos összeírás, N 78 – 21 Bazin. Archivum regnicolare, *Conscriptio regnicolaris Anno 1715*. [online]. [cit. 2020-01-27]. Dostupné na internete: <<http://adatbazisokonline.hu/adatbazis/az-1715-evi-orszagos-osszeiras>> Ďalej citované ako MNL. Pre potreby tejto štúdie sme používali exempláre celokrajinských súpisov daňovníkov uložené v Maďarskom krajinskom archíve v Budapešti, dostupné v online verzii. Ďalšia verzia oboch súpisov sa nachádza v Štátnom archíve v Bratislave, vo fonde Bratislavská župa I., Daňové súpisy.

Z roku 1715 pochádzajú daňové súpisy obyvateľstva, ktoré sú zároveň prvými celokrajinskými súpismi v Uhorsku.¹¹ Dôvodom na ich vykonanie bolo zistenie finančných možností krajiny. Po bojoch s Osmanmi a ukončení stavovských povstaní si cisár Karol III. začal uvedomovať nedostatky zastaraného a neúčinného systému šľachtickej insurekcie. Na zvýšenie obranyschopnosti Uhorska bolo nesporné potrebné zriadenie stálej armády, pričom všetci obyvatelia kráľovstva, vrátane šľachty, mali mať podiel na jej financovaní. Šľachtický stav mal byť pôvodne zbavený povinnosti insurekcie, za čo mal tiež platiť dane na účely vojska a štátnych záležitostí. Keďže však šľachta s takýmto riešením nesúhlasila a daňovú povinnosť považovala za porušenie svojich výsad, jej insurekčná povinnosť zostala zachovaná. V konečnom dôsledku ale snem zákon o zriadení stálej armády prijal a bolo potrebné zistiť počet daňovníkov v krajine. Súpisová akcia sa uskutočnila nezvyčajne rýchlo, ešte v roku konania snemu (1715). Na zistenie počtu obyvateľov jednotlivých sídel však tento daňový súpis nepostačuje, pretože zaznamenával len platiteľov dane, teda hlavy domácností. Napriek tomu je veľmi prínosný z viacerých hľadísk. Pre potreby súpisu bola dôležitá predovšetkým schopnosť platiť dane a zistenie majetkového zázemia poplatníkov. Mali sa preto zapisovať mená všetkých daňovníkov vrátane cudzincov, vo všetkých sídlach krajiny. Týkalo sa to aj opustených sídel, pričom značili výnos v čase vyľudnenia. K menu daňovníka prislúchali potom informácie o veľkosti usadlosti (hlavne v prípade väčších sídel), rozsahu ornej pôdy, veľkosti lúk a rozlohe obrábaných vinogradov. Zaujímavosťou je, že v každej stolici mali vykonanie súpisu na starosti komisári z inej časti krajiny, aby neboli v pokušení zapísať nesprávne či zavádzajúce údaje. Napr. v Bratislavskej stolici, a teda aj v Pezinku vyhotovili súpis komisári zo Šariša.¹² Napriek týmto opatreniam bola hodnovernosť daňového súpisu z roku 1715 spochybňovaná už v čase svojho vzniku. Okrem iného to dokumentuje aj situácia priamo z Pezinka, kde sa tamojšia mestská rada voči súpisu ohradila výčitkou, že konštrukcia „bola vykonaná

¹¹ KOHÚTOVÁ, Mária. K hodnote daňových súpisov z rokov 1715, 1720 a ich údajom o počte obyvateľstva. In *Historický časopis*, roč. 32, č. 1, 1984, s. 84.

¹² KOHÚTOVÁ, Mária. Trnava podľa daňového súpisu z roku 1715. In RÁBIK, Vladimír a kol. *Trnava 1211 – 2011, Historické štúdie k dejinám mesta*. Trnava : Katedra histórie a Inštitút pre výskum prameňov k slovenským dejinám Filozofickej fakulty Trnavskej univerzity; Kraków : Towarzystwo Slowaków w Polsce, 2011, s. 238 – 240.; TIŠLIAR, P. *K vybraným prameňom štatistickej povahy v 18. a 19. storočí*, s. 8 – 9.

povrchne a bez konzultácie s predstaviteľmi mesta o tom, aká je skutočná situácia.¹³

V Pezinku prebiehalo vyhotovenie daňového súpisu v dňoch 22. – 23. augusta 1715 a ako sme už uviedli, komisári Mojžiš Melcer (*Melczer*) a Žigmund Anton Stánkaj (*Sztánkáy*) pochádzali zo Šarišskej stolice.¹⁴ Súpisová akcia sa udiala za prítomnosti hlavných predstaviteľov mesta Pezinka – richtára Františka Richtera, konzula Štefana Riga, senátora a zároveň notára Imricha Medňanského, ako aj ďalšieho senátora Gašpara Erneya. Mesto bolo v súpise rozdelené na vnútorné mesto a predmestie, ktoré pozostávalo z ôsmich ulíc. Zaznamenávalo sa meno a priezvisko daňovníka (*Nomen, Cognomen*), veľkosť usadlosti (*Domus civiles*), orná pôda v bratislavských gbeloch (*Terrae arabiles cubulos Posoniensis*), lúky v koscoch (*Prata falcatores*) a vinohrady v kopáčoch (*Vinearum fossores*). Čo sa týka spoločenského rozvrstvenia, šľachtici, resp. výsadné obyvateľstvo je označené skratkou D. (*Dominus / Domina*) pred menom. Aby sme však mali istotu, že ide skutočne o šľachticov, je vhodné porovnať mená so súpisom daňovníkov z roku 1720, kde sú už zapísaní pod označením *Nobilis*. Okrem toho vieme vďaka súpisu identifikovať aj želiarov (*inquilinus*) a vdovy (*relictas*). Vo vnútornom meste bolo zaevidovaných 173 daňovníkov, na predmestí bolo celkovo zapísaných 211 mien. Avšak niektorí ľudia vlastnili okrem domu vo vnútornom meste usadlosť, alebo jej časť aj na uliciach predmestia. Preto ak nebudeme brať do úvahy opakujúce sa mená, klesne počet daňovníkov z predmestia na 201. Cudzincov, ktorí v Pezinku vlastnili vinohrady bolo 18. Celkovo mal teda podľa súpisu Pezinkov odovzdávať daň od 392 poplatníkov vrátane cudzincov. Kolónka ornej pôdy zostala vo všetkých prípadoch prázdna. Naproti tomu rozloha viníc sa vyšplhala na 3 423, 5 kopáča vrátane cudzincov (približne 9 243,45 ára).¹⁵ Povolanie či remeslo konkrétnych daňovníkov sa zo súpisu z roku 1715 nedozvieme,

¹³ KOHÚTOVÁ, M. *K hodnote daňových súpisov z rokov 1715, 1720...*, s. 88 – 89.

¹⁴ MNL *Conscriptio regnicolaris Anno 1715*. [online]. [cit. 2020-01-28]. Dostupné na internete: <<http://adatbazisokonline.hu/adatbazis/az-1715-evi-orszagos-osszeiras>>

¹⁵ Rozloha vinohradov sa merala v kopáčoch – išlo o plochu, ktorú okopal jeden človek za jeden deň. V prepočte 1 kopáč = približne 2,7 áru. LANČARIČ, Adrián. Hospodárske pomery mestečiek a obcí Červenokamenského panstva podľa daňových súpisov z rokov 1715 a 1720. In *Litteris ac moribus imbutus – Studia Historica Tyrnaviensia XVI*. Trnava: Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, Katedra histórie a Inštitút pre výskum prameňov k slovenským dejinám Filozofickej fakulty Trnavskej univerzity; Kraków: Towarzystwo Slowaków w Polsce, 2014, s. 372.

avšak remeselníkov môžeme identifikovať na základe porovnania prameňa so súpisom daňovníkov z roku 1720. Počet remeselníkov v Pezinku v roku 1715, hoci bez ich stotožnenia s konkrétnou osobou možno zistiť zo záverečného komentára (*Observationes*) druhého exempláru súpisu daňovníkov z tohto roku, ktorý je uložený v Štátnom archíve v Bratislave.¹⁶

Počas spisovania údajov do daňového súpisu z roku 1715 často prichádzalo k snahám obyvateľstva o dosiahnutie čo najnižšej daňovej záťaže. Predstavení miest a obcí sa pokúšali udávať nižší počet osôb podliehajúcich zdaneniu a ich príjmov, ako tomu bolo v skutočnosti. Preto kvôli mnohým nedostatkom a nespoľahlivosti súpisu prišlo v roku 1720 k jeho revízii.¹⁷ Celokrajinský daňový súpis z roku 1720 mal byť presnejší, pričom dôraz sa kládol na to, aby sa súpisoví komisári nespoliehali na údaje nadiktované richtármi či inými predstaviteľmi obcí a miest, ale aby sa vždy sami presvedčili o správnosti informácií.¹⁸ V Pezinku prišlo k vykonaniu súpisu v dňoch 27. – 28. júla 1720. K najdôležitejším zmenám oproti súpisu z roku 1715 patrí dôslednejšie označenie šľachticov, ale aj značenie nájomníkov. Okrem toho pri konkrétnych menách zaznamenali aj remeslo, ktoré daný človek vykonával. Pribudol tiež nový stĺpec, do ktorého sa mal zaznamenávať úžitok (zisk) z obchodu. Táto kolónka však zostala vo všetkých prípadoch prázdna. Vo vnútornom meste komisári zapísali 196 daňovníkov, na predmestí ich bolo 216 a cudzincov 13. Celkovo sa počet daňovníkov zvýšil z 392 v roku 1715 na 417 v roku 1720, ak opäť nepočítame opakujúce sa mená ľudí, vlastníacich domy, resp. podiely na usadlostiach na viacerých uliciach. Oveľa markantnejší a do očí bijúci rozdiel však nájdeme vo veľkosti usadlostí, na ktorých jednotliví daňovníci hospodárili. Ak totiž nerátame želiarov bez domu, v roku 1715 bol najnižším zaznamenaným podielom vlastníctva domu v Pezinku 1/4 usadlosti. Avšak v roku 1720 sa bežne stretávame aj s veľkosťou usadlosti 1/32 či 1/64, a to aj vo vnútornom meste. Na predmestí dokonca s ešte menšími podielmi – len 1/96 či 1/128 usadlosti. To je skutočne obrovský úpadok v ohľade veľkosti vlastneného majetku. Ohľadom pôdy sa situácia nezmenila – Pezincania aj naďalej nemali v držbe nijakú ornú pôdu. Celková rozloha vinohradov klesla na 3 250, 5

¹⁶ Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky, Štátny archív v Bratislave, Župa Bratislavská I. – Daňové súpisy, *Conscriptio Incliti Comitatus Posoniensis Anno 1715, Bazin*. (v súčasnosti prístupný formou CD). Ďalej len MV SR, ŠABA.

¹⁷ TIŠLIAR, P. *K vybraným prameňom štatistickej povahy v 18. a 19. storočí*, s. 9.

¹⁸ KOHÚTOVÁ, M. *K hodnote daňových súpisov z rokov 1715, 1720...*, s. 88.

kopáča (približne 8 776, 35 ára).¹⁹ Ďalšie užitočné informácie k hospodárskej situácii Pezinka, sociálnym pomerom a čiastočne aj remeslám obsahuje záverečný komentár súpisu, zvaný *Observationes*, ktorý ale nájdeme len v exemplári, uloženom v Štátnom archíve v Bratislave.²⁰

Ďalším užitočným prameňom, ktorý môže pridať istý dielik do skladačky demografických a spoločenských pomerov Pezinka v prvej polovici 18. storočia je celý súbor dokumentov s názvom *Portion und Gaben Buch* (Kniha porcií a dávok). Ako už názov napovedá, ide o pramene finančnej, daňovej povahy. Prvá kniha porcií a dávok zachytáva v jednej väzbe najprv rok 1718 a potom obdobie rokov 1719 – 1720.²¹ Ďalšie knihy porcií a dávok máme potom zachytené z rokov 1736 – 1737, 1738, 1742 – 1743, 1745 – 1746 a 1750 – 1751. Týmto však rad kníh porcií a dávok nekončí. Takmer nepretržite pokrývajú obdobie až do roku 1850.²² Knihy porcií a dávok majú zaužívanú, v sledovanom období v podstate nemeniacu sa základnú štruktúru zápisu : ľavá strana pod názvom „*Soll*“ (má dať / má uhradiť) obsahuje mená obyvateľov mesta a ich daňové záväzky, prípadne aj vzájomné pôžičky, vrátane tých z minulých období. Pravá strana pod označením „*contentiert*“, príp. „*gab*“ (dal / uhradil) značí zaplatenie finančných záväzkov. V knihách porcií a dávok je opäť Pezinok rozčlenený na vnútorné mesto a predmestie, pozostávajúce z ôsmich ulíc. Okrem finančnej situácie obyvateľov sa z kníh môžeme dozvedieť ich počet v rámci jednotlivých ulíc a častí mesta, a následne tieto údaje porovnať napr. s celokrajinskými daňovými súpismi z rokov 1715 a najmä 1720, keďže ten pochádza z rovnakého obdobia. Okrem toho nám knihy porcií a dávok prezradia aj niečo k štruktúre obyvateľstva. Vzhľadom na prevládajúci nemecký jazyk prameňov sú šľachtici, resp. urodzení páni označení slovom „*Herr*.“ Zároveň poznáme mená nájomníkov bez vlastného domu, pričom dokážeme zistiť aj počet domov v meste. Identifikovať dokážeme aj ďalšiu skupinu obyvateľov – vdovy. Vo všetkých aspektoch hrá ale

dôležitú úlohu vzájomná komparácia a kritika prameňov.²³ Zaujímavé sú potom veľké rozdiely v zapísaných počtoch obyvateľov, resp. daňovníkov. Kým v daňovom súpise z roku 1720 bolo v rámci vnútorného mesta zaznamenaných 196 daňovníkov, v knihe porcií a dávok z roku 1718 ich nájdeme až 310. V nasledujúcej knihe porcií a dávok z obdobia rokov 1719 – 1720 ich počet klesol na 189. Podobná situácia nastala aj v prípade predmestia – daňový súpis z roku 1720 uvádzal 216 daňovníkov, kniha porcií a dávok z roku 1718 až 305, a ďalšia z rokov 1719 – 1720 iba 150. Tieto rozdiely, najmä medzi dvoma vyúčtovaniami z kníh porcií a dávok, nasledujúcich priamo po sebe sú ťažko vysvetliteľné. Druhé vyúčtovanie z rokov 1719 – 1720 malo snáď plniť len akúsi doplnkovú funkciu k evidencii predchádzajúcej *Portion und Gaben Buch* z roku 1718.

Prínosným prameňom pre Pezinok prvej polovice 18. storočia je aj súpis obyvateľov, pochádzajúci z 26. apríla 1732.²⁴ Ide o menný zoznam obyvateľov Pezinka, ktorí boli pre potreby súpisu rozdelení podľa vierovyznania do dvoch kategórií – na katolíkov a evanjelikov. Zaznamenávali aj to, či daný človek vlastní dom, pričom však neudávali jeho veľkosť. Následne ešte zapísali mesačný výrub dane či mesačnú platbu, ktorá sa samozrejme v prípade jednotlivých osôb niekedy aj veľmi výrazne líšila. Prameň opäť rozdeľuje Pezinok na vnútorné mesto skryté za hradbami a osem ulíc predmestia. Okrem počtu hláv rodín v meste na začiatku tridsiatych rokov 18. storočia tak môžeme zistiť aj ich náboženské zmýšľanie a prevládajúce vierovyznanie. Vďaka skutočnosti, že ide o menný súpis, ho môžeme opäť porovnávať s inými prameňmi a k informáciám o obyvateľoch Pezinka zistených z celokrajinských súpisov daňovníkov doplniť aj údaje o ich vierovyznaní. Samozrejme, nie vždy je to možné. Čo sa týka spoločenského postavenia obyvateľstva, nie je súpis obyvateľov z roku 1732 veľmi prínosný. Poznámku pri konkrétnej osobe, že ide o šľachtica

¹⁹ MNL Budapest, Az 1720. évi országos összeírás, N 79 – 21 Bazin. Archivum regnicolare, *Conscriptio regnicolaris Anno 1720*. [online]. [cit. 2020-01-28]. Dostupné na internete: <<http://adatbazisokonline.hu/adatbazis/az-1720-evi-orszagosszeiras>>

²⁰ MV SR, ŠABA, Župa Bratislavská I. – Daňové súpisy, *Conscriptio Inlyti Comitatus Posoniensis Anno 1720, Bazin*. (v súčasnosti prístupný formou CD).

²¹ MV SR, ŠABApM, MMP : Daňová pokladnica (1604 – 1921), *Portion und Gaben Buch 1718 – 1720*, Inv. č. 2811.

²² DUCHOŇ, Michal. *Magistrát mesta Pezinok – Inventár IV. zväzok, Daňová pokladnica (1604 – 1921)*. Modra : MV SR, Štátny archív v Bratislave, pobočka Modra, 2007, s. 25 – 30.

²³ Ako príklad vzájomnej komparácie prameňov uvedme aspoň osobu Štefana Legradiho. Nebol zachytený v celokrajinských daňových súpisoch z rokov 1715 ani 1720, ale jeho meno sa objavuje v knihe porcií a dávok z roku 1718. Legradi je tu zapísaný v rámci vnútorného mesta ako jeden z nájomníkov bývajúcich u vdovy Richterovej. Zapísaný bol aj do knihy porcií a dávok z obdobia rokov 1719 - 1720, avšak už nie ako nájomník. Na základe matriky žil Štefan Legradi v Pezinku minimálne od roku 1703. *Matricula Baptisatorum 1697 – 1713*, Tomus II., Pezinok, Inv. č. 1702. [cit. 2020-01-29]. Dostupné na internete: <<https://www.familysearch.org/>>

²⁴ MV SR, ŠABApM, MMP, Vecná skupina Súpisy obyvateľstva, *Súpis obyvateľov Pezinka z roku 1732*, Inv. č. 1148.

nachádzame len v niekoľkých prípadoch a o uvádzanie nájomníkov sa súpis nezaujímal. Dôležitý je tak len z hľadiska poznania počtu vdov.

Aj napriek tomu, že v hospodárskom živote Pezinka hralo nesporne kľúčovú úlohu vinohradníctvo, svoje miesto tu rozhodne mala aj remeselná výroba. Nárast významu remesiel v meste evidujeme predovšetkým v priebehu 17. storočia, pričom tu treba vidieť súvis s povýšením Pezinka na slobodné kráľovské mesto v roku 1647. Pezinok sa dokonca rozvinul na jedno z popredných centier remeselnej výroby na území dnešného Slovenska.²⁵ Z 28. júna 1749 sa nám zachoval súpis remeselníckych cechov a ich členov v Pezinku, písaný v nemčine.²⁶ Štruktúra dokumentu pozostáva vždy z názvu vykonávaného remesla a menného zoznamu jeho členov. Okrem toho bolo pri každom mene zapísané, koľko mal daný majster (*Meister*) tovarišov (*Geselle*). Súpis vo všeobecnosti obsahuje osemnásť druhov remeselnej činnosti, pričom najpočetnejší boli čizmári (22), a rovnaký počet dosiahli aj súkenníci. Obe tieto remeslá mali aj vyšší počet tovarišov. Naopak, gombikár bol v meste iba jeden. Celkovo bolo teda v Pezinku v roku 1749 zaznamenaných 120 remeselníckych majstrov a 38 tovarišov v osemnástich remeselných odvetviach. Zdá sa nepravdepodobné, že zapisovateľ skutočne zaznamenal všetky druhy remeselných činností v Pezinku v polovici 18. storočia. Keď totiž počet odvetví porovnáme s už spomínaným súpisom pred päťdesiatich troch rokov, narazíme na diametrálny rozdiel. V dokumente z roku 1696²⁷ bolo v Pezinku zapísaných 39 rôznych remesiel a podobný počet (37) sme zistili aj v rámci celokrajinského súpisu daňovníkov z roku 1720.²⁸

Na jeseň roku 1750 prišlo v Pezinku k vykonaniu ďalšej súpisovej akcie, cieľom ktorej bola vrstva želiarov, resp. skôr nájomníkov, ktorí nemali vlastný dom.²⁹ Najprv zaznamenali poradové číslo a meno hostiteľa,

²⁵ ŽUDEĽ, J. – DUBOVSKÝ, J. *Dejiny Pezinka*, s. 62.

²⁶ MV SR, ŠABApM, MMP, Vecná skupina Cechové písomnosti, *Súpis cechových majstrov z roku 1749*, Inv. č. 1147.

²⁷ MV SR, ŠABApM, MMP, Listiny 1511 – 1830, *Súpis nehnuteľností, mešťanov a obyvateľov mesta Pezinok z roku 1696*, Inv. č. 163.

²⁸ MNL *Conscriptio regnicolaris Anno 1720*. [online]. [cit. 2020-01-31]. Dostupné na internete: <<https://adatbazisokonline.hu/adatbazis/az-1720 -evi-orszagos-osszeiras>>

²⁹ MV SR, ŠABApM, MMP, Vecná skupina Súpisy obyvateľstva, *Súpis želiarov mesta Pezinka z roku 1750*, (*Conscriptio Inquilinorum Civitatis Baziniensis Censusque annui ab iisdem provenientis peracta die 20. et subsequentibus 8bris Anno 1750*), Inv. č. 1148.

teda osobu, u ktorej nájomník/ nájomníci bývali. Potom ku každému hostiteľovi priradili počet nájomníkov a ročnú pozemkovú daň, resp. nájomné (*census*), ktoré platili. Aj pri rovnakom počte nájomníkov sa výška odvádzaného cenzu výrazne líšila. Počet nájomníkov u jedného hostiteľa sa pohyboval v rozmedzí nula až štyri. Na rozdiel od predchádzajúcich súpisov, ktoré sme spomenuli, ten z roku 1750 nie je rozdelený na vnútorné mesto a ulice predmestia. Vykonávatelia súpisu upriamili pozornosť len na samotné mesto uprostred hradieb, čo potvrdzujú aj zaznamenané priezviská. Do súpisu zo začiatku zapisovali aj osoby bez nájomníkov (4 takéto prípady, ale len na prvej strane súpisu). Na nasledujúcich stranách sa už sústredili len na mená hláv domácností, u ktorých býval aspoň jeden nájomník. Buď teda potom zo súpisu vynechávali tie osoby, ktoré u seba nemali žiadneho nájomníka, alebo boli vyššie spomenuté štyri osoby jediné v rámci vnútorného mesta, ktoré boli bez nájomníkov. Šľachtici neboli vždy v súpise dôsledne označení, avšak opäť je prínosný z pohľadu zistenia počtu vdov. V niektorých prípadoch dokonca ako hostiteľ nefiguruje hlava domácnosti, ale len označenie domu (napr. *Domus Hunyadiana*, *Domus Biberiana*, *Domus Skaricziana* a pod.). Na prvý pohľad strohý súpis nám ale najmä umožnil zistiť pomer Pezinčanov vlastniacich dom (výlučne z vnútorného mesta) a nájomníkov, ktorým dom chýbal.

Ďalším, veľmi dôležitým, aj keď stále nie v plnej miere využívaným zdrojom informácií demografického, genealogického a spoločenského charakteru sú matriky. Vznik matrik podnietila potreba nepretržitej evidencie obyvateľstva za účelom duchovnej správy veriacich. Základom bolo zaznamenávanie kľúčových udalostí v živote človeka – narodenia (resp. krstu), sobáša a úmrtia. Postupne sa spôsoby evidencie zdokonaľovali a z matrik sa stali knihy obsahujúce všetky dôležité informácie o danej osobe, a to nielen vo vzťahu k cirkvi, ale aj štátu. Zavádzanie takejto evidencie obyvateľstva však nebolo vôbec jednoduché, o čom svedčia opakujúce sa nariadenia cirkevnej vrchnosti, týkajúce sa nutnosti vedenia matrik. Neuposlušnosť príkazov sa malo prísne trestať. V priebehu druhej polovice 17. storočia sa matriky postupne stávali bežnou súčasťou života vo farnostiach.³⁰ Samozrejme, matriky z rôznych geografických oblastí ani období nemajú totožnú štruktúru a počet informácií, ktoré jednotlivé druhy matrik obsahovali

³⁰ SARMÁNYOVÁ - KALESNÁ, Jana. *Cirkevné matriky na Slovensku zo 16. – 19. storočia*. Bratislava : Odbor archívniectva Ministerstva vnútra SR, 1991, s. 4 – 6.

časom narastali. Ešte začiatkom 18. storočia napr. matriky sobášených obsahovali len stručné údaje o dátume sobáša, mene a priezvisku ženicha a nevesty (u nevesty občas priezvisko chýbalo), menách svedkov a farnosti, pod ktorú snúbenci spadali. Označenie stavu sobášiacich (mládenec, vdovec) bolo menej časté, aj keď do veľkej miery záviselo od osobnosti farára. Neskôr už možno nájsť aj mená rodičov snúbencov, príp. aspoň otca, tiež miesto pôvodu oboch snúbencov. Podobne sa menili aj matriky narodených a najmä zomrelých. Postupom času pribúdali informácie o ulici a čísle domu, v ktorom rodičia bývali, v prípade zomrelých napr. príčina úmrtia. K jednotnému postupu a spôsobu vedenia matrík však došlo až za vlády Jozefa II., ktorý v roku 1784 stanovil, aby sa každý druh matrík (narodených, sobášených, zomrelých) viedol v rámci osobitnej knihy a v predtlačných rubrikách. V rámci vedenia matrík bola samozrejme dôležitá aj konfesia. V najväčšej miere sa nám zachovali rímskokatolícke matriky, do ktorých boli často zapisovaní aj evanjelici. Samostatných evanjelických matrík sa zachovalo pomenej. Židia začali s vedením matrík až v roku 1788, čo opäť súviselo s nariadeniami Jozefa II.³¹

Čo sa týka Pezinka, rímskokatolícka matrika pokrstených tu bola kontinuálne vedená od roku 1674 a manželstvá máme zachytené už od roku 1668. Matrika sobášených sa však nezachovala z obdobia júla 1741 – decembra 1751. Ešte horšia situácia je v prípade matrík zomrelých, ktoré máme zachované až od roku 1725, hoci boli vedené určite skôr. Evanjelické matriky pokrstených boli v Pezinku vedené v rokoch 1633 – 1659 a potom až od roku 1783. Matriky sobášených máme doložené z rokov 1632 – 1667 a potom až od roku 1783. Matriku zomrelých poznáme až od roku 1783. V medziobdobí, v ktorom neboli evanjelické matriky v Pezinku vedené, máme aspoň čiastočne pokryté v rámci rímskokatolíckych matrík, hoci nemožno povedať, do akej miery. Židovské matriky z Pezinka pre 18. storočie nemáme zachované.³² Celkovo sú matriky takmer nevyčerpatelným zdrojom informácií a môžeme z nich zistiť veľmi špecifické údaje, ktoré sa z iných prameňov nemáme šancu dozvedieť. Nejde pritom len o zhromažďovanie strohých štatistických údajov o počte narodených, sobášených či zomrelých v určitom časovom horizonte, hoci aj tieto informácie sú z istého hľadiska prínosné. Matriky

ale umožňujú zostavovať rodinné štruktúry, poznať spoločenské väzby a vzťahy, v neskorších obdobiach aj bližšiu identifikáciu rodín v priestore (bydlisko), či poznanie sociálneho statusu a zamestnania obyvateľstva. Zo štatistického uhlu pohľadu sa môžeme tiež zamerať na najrôznejšie charakteristiky. V prípade matrík pokrstených napr. na najčastejšie krstné mená, dávanie mien po rodičoch alebo krstných rodičoch, početnosť rodín, intervaly medzi pôrodmi, pomer narodených chlapcov a dievčat, viacpočetné narodenia, nemanželské narodenia a pod. Pri matrikách sobášených sa môžeme venovať veku sobášených, ich pôvodu, pomeru druhých a viacnásobných sobášov, počtu vdov a vdovcov vstupujúcich do manželstva, spoločenský status sobášených a pod. Čo sa týka matrík zomrelých, možno sa sústrediť na vek zomrelých, počty úmrtí v detskom veku, počty mŕtvonarodených detí, príčiny úmrtí, pomer zomrelých mužov a žien aj vo vzťahu k veku a iné. Opäť je dôležitá vzájomná komparácia nielen medzi tromi typmi matrík, ktorá umožní maximalizáciu množstva údajov, zistených ku konkrétnym osobám a rodinám. Matriky teda nemusia byť výlučne zdrojom štatistických údajov, ale sú dôležitým predovšetkým pri genealógii a skúmaní spoločenských pomerov a štruktúr.³³

V štúdiu sme sa pokúsili predstaviť niekoľko konkrétnych prameňov, ktoré sa zachovali pre mesto Pezinok z prvej polovice 18. storočia a obsahujú informácie využiteľné pri skúmaní demografických a spoločenských pomerov, ale aj v genealógii. Zároveň sme sa zamerali na stručný rozbor týchto prameňov a limity, na ktoré bádateľ pri ich výskume narazí.

³³ Ako príklad opäť použijeme už spomínaného Štefana Legradiho. Jeho prvou manželkou bola Zuzana, s ktorou mal syna Jána, narodeného v máji 1703. Druhou manželkou Štefana Legradiho bola Sibila, s ktorou mali sedem detí: Rosinu (január 1707), Máriu (máj 1708), Juditu (marec 1709), Štefana (január 1710), Zuzanu (jún 1711), Michala (september 1714) a Máriu Alžbetu (júl 1718). Krstnými otcami boli opakovane príslušníci rodiny Duchoňových (Mikuláš, Jozef alebo Leonard), druhým krstným otcom bol buď Štefan Rigo, Štefan Žolnay alebo František Manis. Nanešťastie, medzera vo vedení sobášnej matriky od marca 1702 do decembra 1707 neumožňuje zistiť dátumy sobášov. Je ale možné, že Štefan Legradi nepochádzal z Pezinka, keďže jeho meno sa nám v matrike pokrstených nepodarilo nájsť. *Matricula Baptisatorum 1713 – 1722*, Tomus III., Pezinok, Inv. č. 1703. [cit. 2020-02-03].; *Matricula Copulatorum 1668 – 1720*, Tomus II., Pezinok, Inv. č. 1712. [cit. 2020-02-03]. Dostupné na internete: <<https://www.familysearch.org/>>

³¹ SARMÁNYOVÁ - KALESNÁ, J. *Cirkevné matriky na Slovensku zo 16. – 19. storočia*, s. 6 – 7.

³² Všetky matriky sú sprístupnené online na <<https://www.familysearch.org/>>

LITERATÚRA :

BARTL, Július. *Úvod do štúdia dejepisu*. Bratislava : Univerzita Komenského, 1997, 130 s.

DUCHOŇ, Michal. *Magistrát mesta Pezinok – Inventár IV. zväzok, Daňová pokladnica (1604 – 1921)*. Modra : Ministerstvo vnútra Slovenskej Republiky, Štátny archív v Bratislave, pobočka Modra, 2007, 143 s.

KOHÚTOVÁ, Mária. K hodnote daňových súpisov z rokov 1715, 1720 a ich údajom o počte obyvateľstva. In *Historický časopis*, roč. 32, č. 1, 1984, s. 83 – 100.

KOHÚTOVÁ, Mária. Trnava podľa daňového súpisu z roku 1715. In RÁBIK, Vladimír a kol. *Trnava 1211 – 2011, Historické štúdie k dejinám mesta*. Trnava : Katedra histórie a Inštitút pre výskum prameňov k slovenským dejinám Filozofickej fakulty Trnavskej univerzity; Kraków : Towarzystwo Slowaków w Polsce, 2011, s. 238 – 260.

KOHÚTOVÁ, Mária. *Vývoj obyvateľstva na Slovensku v 16. a 17. storočí*. Trnava : Filozofická fakulta, Trnavská univerzita v Trnave, 2010, 68 s.

LANČARIČ, Adrián. Hospodárske pomery mestečiek a obcí Červenokamenského panstva podľa daňových súpisov z rokov 1715 a 1720. In *Litteris ac moribus imbutus – Studia Historica Tyrnaviensia XVI*. Trnava : Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, Katedra histórie a Inštitút pre výskum prameňov k slovenským dejinám Filozofickej fakulty Trnavskej univerzity; Kraków : Towarzystwo Slowaków w Polsce, 2014, s. 370 – 382.

MAUR, Eduard. *Základy historické demografie*. Praha : Univerzita Karlova, 1983, 194 s.

SARMÁNYOVÁ - KALESNÁ, Jana. *Cirkevné matriky na Slovensku zo 16. – 19. storočia*. Bratislava : Odbor archívnictva Ministerstva vnútra SR, 1991, 541 s.

TIŠLIAR, Pavol. K vybraným prameňom štatistickej povahy v 18. a 19. storočí. In *Populačné štúdie Slovenska 8*, Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z. v spolupráci s Centrom pre historickú demografiu a populačný vývoj Slovenska Filozofickej fakulty UK v Bratislave, 2016, s. 7 – 20.

ŽUDEL, Juraj – DUBOVSKÝ, Ján (Zost.). *Dejiny Pezinka*. Bratislava : Obzor, 1982, 272 s.

DOPLNKOVÁ LITERATÚRA :

FAUVE-CHAMOUX, Antoinette - BOLOVAN, Ioan - SOGNER, Solvi. *A global history of historical demography : half a century of interdisciplinarity*. Bern : Peter Lang, 2016, 683 s. ISBN 978-3-0343-1420-6).

KLUFOVÁ, Renáta - POLÁKOVÁ, Zuzana. *Demografické metódy a analýzy : demografie české a slovenské populace*. Praha : Wolters Kluwer, 2010, 306 s. ISBN 978-80-7357-546-5;

KOHÚTOVÁ, Mária. *Demografický a sídlisťný obraz západného Slovenska*. Bratislava : Veda, 1990, 181 s.

KOHÚTOVÁ, Mária. K problematike výskumu vývoja obyvateľstva na Slovensku. In *Historický časopis*, 1987, roč. 35, č. 1, s. 86 – 87.

KOHÚTOVÁ, Mária. Obyvateľstvo na Slovensku v 18. storočí. In *Historické štúdie*, 1998, roč. 39, s. 115 – 123.

KOVACSICS, József (red.): *A történeti statisztika forrásai*. Budapest 1957, 464 s.

PALOMBA, Rossela - RIGHI, Alessandra. *Information and education in demography*. Strasbourg : Council of Europe Publishing, 1993, 38 s. ISBN 92-871-2111-7.

TIŠLIAR, Pavol. – ŠPROCHA, Branislav. *Premeny vybraných charakteristík obyvateľstva Slovenska v 18. – 1. polovici 20. storočia*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o. z. v spolupráci s Centrom pre historickú demografiu a populačný vývoj Slovenska Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave, 2017, 167 s.

ARCHÍVNE PRAMENE

Magyar Nemzeti Levéltár Budapest

Az 1715. évi országos összeírás, N 78 – 21 Bazin. Archivum regnicolare, *Conscriptio regnicolaris Anno 1715*. [online]. [cit. 2020-02-26]. Dostupné na internete: <<http://adatbazisokonline.hu/adatbazis/az-1715-evi-orszagos-osszeiras>>

Az 1720. évi országos összeírás, N 79 – 21 Bazin. Archivum regnicolare, *Conscriptio regnicolaris Anno 1720*. [online]. [cit. 2020-02-26]. Dostupné na internete: <<http://adatbazisokonline.hu/adatbazis/az-1720-evi-orszagos-osszeiras>>

Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky, Štátny archív v Bratislave

Župa Bratislavská I. – Daňové súpisy, *Conscriptio Inclyti Comitatus Posoniensis Anno 1715, Bazin*. (v súčasnosti prístupný formou CD).

Župa Bratislavská I. – Daňové súpisy, *Conscriptio Inclyti Comitatus Posoniensis Anno 1720, Bazin*. (v súčasnosti prístupný formou CD).

Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky, Štátny archív Bratislava, pobočka Modra

Magistrát mesta Pezinka : Listiny 1511 – 1830, *Súpis nehnuteľností, mešťanov a obyvateľov mesta Pezinok z roku 1696*, Inv. č. 163.

Magistrát mesta Pezinka : Vecná skupina Súpisy obyvateľstva, *Súpis obyvateľov predmestia Pezinka z roku 1712*, Inv. č. 1148.

Magistrát mesta Pezinka : Daňová pokladnica (1604 – 1921), *Portion und Gaben Buch 1718 – 1720*, Inv. č. 2811.

Magistrát mesta Pezinka : Vecná skupina Súpisy obyvateľstva, *Súpis obyvateľov Pezinka z roku 1732*, Inv. č. 1148.

Magistrát mesta Pezinka : Vecná skupina Cechové písomnosti, *Súpis cechových majstrov z roku 1749*, Inv. č. 1147.

Magistrát mesta Pezinka : Vecná skupina Súpisy obyvateľstva, *Súpis želiarov mesta Pezinka z roku 1750, (Conscriptio Inqvilinorum Civitatis Baziniensis Censusque annui ab iisdem provenientis peracta die 20. et subsequentibus 8bris Anno 1750)*, Inv. č. 1148.

Zbierka máp a plánov: *Chotárna mapa Pezinka 1767*, Inv. č. Pe-1.

Zbierka máp a plánov: *Mapa intravilánu Pezinka 1785*, Inv. č. Pe-2;

Matriky (dostupné online)

Matricula Baptisatorum 1697 – 1713, Tomus II., Pezinok, Inv. č. 1702. [cit. 2020-02-26]. Dostupné na internete: <<https://www.familysearch.org/>>

Matricula Baptisatorum 1713 – 1722, Tomus III., Pezinok, Inv. č. 1703. [cit. 2020-02-26]. Dostupné na internete: <<https://www.familysearch.org/>>

Matricula Copulatorum 1668 – 1720, Tomus II., Pezinok, Inv. č. 1712. [cit. 2020-02-26]. Dostupné na internete: <<https://www.familysearch.org/>>

SOCIÁLNA ŽIADUCNOSŤ A BEZOBSAHOVÝ SÚHLAS AKO ZDROJE SYSTEMATICKÝCH CHÝB V PSYCHOLOGICKOM MERANÍ

SOCIAL DESIRABILITY AND ACQUIESCENCE AS SOURCES OF SYSTEMATIC BIAS IN PSYCHOLOGICAL MEASUREMENT

Patrik Havan

Katedra psychológie, FF TU v Trnave, Trnava Hornopotočná 23,
patrik.havan@tvu.sk

Abstrakt: Vo vede pracujeme s implicitným predpokladom, že metódami merania zistíme to, čo nimi chceme merať. Okrem želaného merania danej premennej však musíme vždy počítať aj s určitou chybovosťou. Jedna z kategórií takýchto chýb sú skresľujúce odpovedové štýly (napr. Bäckström, Björklund, 2013; Danner, Aichholzer, Rammstedt, 2015; Rammstedt, Danner, Bosnjak, 2017; Soto, John, 2017). Cieľom tejto práce je okrem teoretického priblíženia dvoch z kategórie odpovedových štýlov, konkrétne sociálnej žiaducnosti a acquiescence, vytvorenia slovenského ekvivalentného pojmu pre termín acquiescence aj doplniť model od Lechner a kol. (2019), ktorý vysvetľuje fungovanie bezobsahového súhlasu (acquiescence) pomocou dvoch mechanizmov, konformity a kognitívnych zručností. Do tohto modelu sme pridali skresľujúci odpovedový štýl v smere sociálnej žiaducnosti.

Kľúčové slová: Sociálna žiaducnosť, Bezobsahový súhlas; Skresľujúce odpovedové štýly

Abstract: We often work with implicit prediction in science, that methods of measuring will discover what we want to measure. But we must be aware that results may include some errors. One category of these errors is response bias styles (e.g. Bäckström, Björklund, 2013; Danner, Aichholzer, Rammstedt, 2015; Rammstedt, Danner, Bosnjak, 2017; Soto, John, 2017). Aim of this study is not only theoretically describe two of response styles, specifically social desirability and acquiescence, to create Slovak equivalent term for acquiescence, but also enhance theoretical model by Lechner et al., (2019), which explains the functioning of acquiescence by two mechanisms, conformity and cognitive abilities. We added social desirability to this model.

Keywords: Social desirability, Acquiescence, Bias response styles

Skresľujúce odpovedové štýly

Vedci a výskumníci vo všeobecnosti predpokladajú, že v rámci ich výskumu odpovedajú respondenti na položky úprimne. Zároveň predpokladajú aj to, že odpovedajú podľa toho, aký je obsah položky a za akým účelom boli položky navrhnuté (napr. Baumbartner, Steenkamp, 2001; Mortel, 2008; Kaminska, Foulsham, 2014; Čavojová, 2019). Realita je však mierne odlišná. V rámci psychologického merania totiž dochádza hneď k viacerým druhom chýb. Skreslenie výsledkov, ako jedna z kategórií chýb vo výskume, je v rámci vedy problém, ktorý je dlhodobo skúmaný. Ohrozuje validitu výskumu a meracích nástrojov a je teda pochopiteľné, že sa im vo veľkej miere venuje, napríklad oblasť psychometrie (napr. Johnson a kol., 2005; Rammstedt, Farmer, 2013; Kohút, Halama, 2019).

Zo všetkých spôsobov skreslenia sa budeme v našom článku zaoberať skresľujúcimi odpovedovými štýlmi, ktoré spôsobujú systematické skresľujúce chyby (napr. King, Bruner, 2000; Baumbartner, Steenkamp, 2001; McCrae, Terracciano, 2005; Soto a kol., 2008; Bäckström, Björklund, 2013; Danner, Aichholzer, Rammstedt, 2015; Cagasan, 2016; Rammstedt, Danner, Bosnjak, 2017; Soto, John, 2017), konkrétne sociálnou žiaducnosťou a bezobsahovým súhlasom (acquiescence).

Sociálna žiaducnosť

Sociálna žiaducnosť sa dá z pohľadu psychometrie definovať ako skresľujúci odpovedový štýl, v rámci ktorého respondent systematicky odpovedá v smere, ktorý je sociálne žiadaný/akceptovateľný (King, Bruner, 2000; Holtgraves, 2004; Halama, 2011; Kaminska, Foulsham, 2013; Tatman, Kreamer, 2014; Anglim a kol., 2017) a tým môže ohrozovať validitu výskumu (King, Bruner, 2000; Bäckström, Björklund, 2013; Cagasan, 2016). Odpovedový štýl v smere sociálnej žiaducnosti sa môže prejavovať v situáciách, kedy od respondenta chceme, aby o sebe odhalil niečo nepríjemné (Halama, 2011; Kaminska, Foulsham, 2013) a pri situáciách, z ktorých vyplývajú vážne sociálne dôsledky (Juhel, Brunot, Zapata, 2012). S tým súvisí aj teória, ktorá tvrdí, že respondenti odpovedajú v smere sociálnej žiaducnosti vtedy, keď sa cítia zahanbene (Kaminska, Foulsham, 2013).

Jeden z najčastejších spôsobov merania sociálne žiaduceho odpovedového štýlu je pomocou škály sociálnej žiaducnosti od Crowne a Marlowe (1960) (napr. King, Bruner, 2000; Caputo, 2015; Havan, Kohút, 2019), ktorá však má svoje nedostatky a kritiku. Škála obsahuje sériu výrokov, na ktoré má respondent pre odpoveď na výber z dvoch možností, pravda alebo nepravda (true/false). Aj keď je veľmi nepravdepodobné, že výroky v danej škále sú u nejakého respondenta pravdivé, výskumníci nemajú záruku, že respondent odpovedá nepravdivo, ak odpovedá v smere sociálnej žiaducnosti. Ďalším problémom môže byť len nepochopenie položky, čo by znamenalo, že daná metóda by nemerala mieru odpovedania v sociálne žiaducom smere, ale v podstate mieru kognitívnych schopností (Konstabel, Aavik, Allik, 2006).

Ďalšia z možností operacionalizácie sociálnej žiaducnosti je vytvorenie experimentálneho dizajnu, pomocou ktorého vytvoríme situáciu s očakávanými vážnymi sociálnymi dôsledkami a tým zvýšime potrebu odpovedať v smere sociálnej žiaducnosti, napríklad situáciou pracovného pohovoru (napr. King, Bruner, 2000; Konstabel, Aavik, Allik, 2006; Roth, Herzberg, 2007; Dunlop, Telford, Morrison, 2012; Juhel, Brunot, Zapata, 2012; Cagasan, 2016; Jakubek, Krafčíková, 2016; Anglim a kol., 2017; Morales-Vives, Lorenzo-Seva, Vigil-Colet, 2017). Aj táto metóda má svoje limity – keďže inštrukcia s pracovným pohovorom predpokladá určitý kontext, ktorý môže skresliť premennú - sociálnu žiaducnosť, ktorá je všeobecná a nie je viazaná na konkrétny kontext. Takisto sa vo výskumoch vyskytujú problémy s tým, ako zadefinovať o akú prácu ide, ako sa vyhnúť tomu, že pre každú prácu je žiaduce niečo iné. Takisto je veľkým problémom aj fakt, že množstvo výskumov sa nerealizuje v reálnych podmienkach pracovného pohovoru, ale v ich simuláciách. V tomto prípade je otáznou, ako motivovať respondentov, aby k výskumu pristupovali ako pri reálnych pracovných pohovoroch (napr. Costa, Terracciano, McCrae, 2001; Jakubek, Krafčíková, 2016). Kaminska a Foulsham (2013) uvádzajú ešte elementárnejší spôsob operacionalizácie sociálnej žiaducnosti, a to experimentálny dizajn, kde výskumník je buď pri respondentoch prítomný a tým zvýši mieru potreby odpovedať v smere sociálnej žiaducnosti alebo vice versa.

Jednaznových výskumných metód, pomocou ktorej sa dá operacionalizovať aj sociálna žiaducnosť je meranie očných pohybov pomocou nástroja s názvom eye-tracker (napr. Van Hooft, Born, 2012; Kaminska, Foulsham, 2013; Jakubek, Krafčíková, 2016). Jakubek a Krafčíková (2016) uvádzajú,

že pri úprimných odpovediach smeruje pohľad respondentov najprv na stredné odpovede, pri neúprimnej odpovedi (operacionalizácia sociálnej žiaducnosti) smerujú pohľady najskôr na krajné odpovede. Van Hooft a Born (2012) zase uvádzajú, že z výstupu dát eye-trackera sa pre posudzovanie sociálnej žiaducnosti dá využiť aj počet očných fixácií, dĺžka fixácií a trajektória očných fixácií (v zhode s Jakubek, Krafčíková, 2016).

Zo sociodemografických faktorov zistili autori Morales-Vives, Lorenzo-Seva a Vigil-Colet (2017) ako významný faktor vek, ktorý je v pozitívnom vzťahu so sociálnou žiaducnosťou, čiže starší respondenti odpovedajú vo väčšej miere v smere sociálnej žiaducnosti. Jedna z interpretácií takéhoto zistenia môže byť napríklad tá, že človek postupom veku získava prehľad a znalosti o spoločenských normách a správani, ktoré je spoločnosťou žiadané a akceptované. Ďalej je možným faktorom aj rod. Schmitt a kol. (2008) uvádzajú ako možné odôvodnenie tohto rozdielu fakt, že od mužov a žien sa zvykne považovať ako žiaduce niečo iné a z toho môžu vyplývať aj samotné rozdiely v odpovedaní v smere sociálnej žiaducnosti (pozri tiež Costa, Terracciano, McCrae, 2001). Morales-Vives, Lorenzo-Seva a Vigil-Colet (2017) uvádzajú aj vzdelanie ako faktor v negatívnom vzťahu s mierou sociálnej žiaducnosti a teda vzdelanejší respondenti odpovedajú v nižšej miere v smere sociálnej žiaducnosti. Tett a kol. (2012) zistili v podstate opačný výsledok – konkrétne, že sociálna žiaducnosť je v pozitívnom vzťahu s kognitívnymi zručnosťami. Aj keď úroveň vzdelania a kognitívne zručnosti nie sú totožnou premennou, je zaujímavé, že v súvislosti so vzťahom so sociálnou žiaducnosťou sú obidve premenné na opačnej strane.

Bezobsahový súhlas

V zahraničnej literatúre je pre ďalší zo skresľujúcich odpovedových štýlov zaužívaný pojem acquiescence (Baumbartner, Steenkamp, 2001; Lechner, Rammstedt, 2015). Tento odpovedový štýl je zväčša definovaný ako tendencia odpovedať na položku bez ohľadu na jej obsah (Schaeffer, Presser, 2003; Johnson a kol., 2005; Ferrando, Anguiano-Carrasco, 2012). Ďalej sa definície líšia a dajú sa rozdeliť na dve kategórie. Prvá definuje acquiescence ako súhlasný odpovedový štýl (Johnson a kol., 2005; Ferrando, Anguiano-Carrasco, 2012; Beuthner a kol., 2018) a druhá ako súhlasný alebo nesúhlasný odpovedový štýl (Rammstedt, Farmer, 2013; Soto, John,

2017). Risen (2016) uvádza odlišnú definíciu acquiescence, s ktorou však v tomto článku nebudeme pracovať. Pre prehľad, definuje acquiescence ako súhlasenie s konkrétnym tvrdením aj po rozpoznaní, že dané tvrdenie je chybné (pravdepodobne skrz mechanizmus konformity – bližšie neskôr). Z uvedených definícií vyplýva, že acquiescence ako skresľujúci odpoveďový štýl môže skresľovať výsledky výskumu (pozri tiež McCrae, Terracciano, 2005; Hinz a kol., 2007; Soto a kol., 2008; Danner, Aichholzer, Rammstedt, 2015; Rammstedt, Danner, Bosnjak, 2017). Zároveň je považovaný ako jeden z hlavných problémov pri meraní osobnosti (Lechner, Rammstedt, 2015).

Keďže acquiescence ešte nemá u nás ekvivalentný pojem, vzhľadom na uvedené definície navrhujeme termín súhlasný, bezobsahový, odpoveďový štýl, respektíve bezobsahový súhlas. Takýto termín v sebe zahŕňa všetky základné znaky, ktoré uvádzajú ostatní autori vo svojich definíciách. V našej práci budeme používať slovenský termín aj v prípade, kedy autori definovali acquiescence odlišne (napríklad nie ako súhlasný, ale ako súhlasný alebo nesúhlasný odpoveďový štýl).

Zásadnou otázkou je aj ako správne merať bezobsahový súhlas. Keďže miera tohto odpoveďového štýlu vypovedá o určitom systematickom a bezobsahovom skresľovaní, neexistuje na ňu konkrétna metodika, je to otázka štatistickej operácie (Hinz a kol., 2007; Rammstedt, Danner, Bosnjak, 2017). V prípade, keď sú položky orientované len v jednom smere (neutrálne/pozitívne), môže sa použiť operácia pre percentuálne zastúpenie súhlasu s položkou (Rammstedt, Danner, Bosnjak, 2017). V tomto prístupe vidíme problém, pretože ak respondent systematicky s položkami súhlasí, nemusí to nutne znamenať, že odpovedá bezobsahovo, ale možno má skutočne vysokú mieru meranej premennej. V prípade, že metodika obsahuje aj reverzné položky, môžeme bezobsahový súhlas merať mierou zhody pozitívnych a negatívnych položiek, prípadne odchýlky od priemeru (Baumbartner, Steenkamp, 2001; Hinz a kol., 2007; Rammstedt, Danner, Bosnjak, 2017), keďže sa predpokladá, že na tieto položky bude respondent odpovedať na opačnom póle. Ak aj metodika obsahuje rôzne dimenzie (napríklad BFI-2 - Soto, John, 2017), môže sa bezobsahový súhlas merať pre celú metodiku, keďže je bezobsahová (Schaeffer, Presser, 2003; Johnson a kol., 2005; Ferrando, Anguiano-Carrasco, 2012) a je teda konzistentná naprieč všetkými doménami (Danner, Aichholzer, Rammstedt, 2015).

Soto a kol. (2008) k meraniu bezobsahového súhlasu pristúpili mierne odlišne – použili páry výrokov, ktoré si protirečia a merali, či aj napriek tomu respondenti neodpovedajú v jednom smere. Denissen a kol. (2008) okrem iných metód použili na zhodnotenie miery bezobsahového súhlasu aj kvalitatívne zhodnotenie. Z nášho pohľadu však takýto prístup musí sprevádzať aj nejaká iná, objektívnejšia metóda.

Z pohľadu sociodemografických faktorov, Soto a kol. (2008) tvrdia, že bezobsahový súhlas je v negatívnom vzťahu s vekom a teda starší respondenti dosahujú nižšiu mieru v tomto odpoveďovom štýle (pozri tiež Hinz a kol., 2007). Lechner a kol. (2019) zistili mierne odlišné výsledky – ich výskum nasvedčuje, že vzťah medzi mierou bezobsahového súhlasu a vekom nie je lineárny. Autori si svojich respondentov rozdelili do viacerých vekových skupín a najväčšiu mieru bezobsahového súhlasu dosahovala najstaršia skupina respondentov (55-100), následne najmladšia veková skupina (16-24) a zvyšné vekové skupiny dosiahli navzájom veľmi podobné výsledky. Je možné, že vek je teda zložitejším prediktorom bezobsahového súhlasu (Lechner a kol., 2019). Rammstedt, Danner a Bosnjak (2017) zistili malý efekt rozdielu medzi mužmi a ženami v miere bezobsahového súhlasu, kde vyššie výsledky vykazovali muži, zatiaľ čo Hinz a kol. (2007) rozdiel medzi mužmi a ženami nezistili. Ďalším sociodemografickým faktorom je úroveň vzdelania, ktorá je v negatívnom vzťahu s mierou bezobsahového súhlasu (Billiet, McClendon, 1998; Schaeffer, Presser, 2003; Rammstedt, Danner, Bosnjak, 2017; Lechner a kol., 2019).

Danner, Aichholzer a Rammstedt (2015) si kladú otázku, či je bezobsahový súhlas determinovaný osobou alebo podmienkami merania. Autori tvrdia, že aktuálne nie je jasné, či je bezobsahový súhlas v osobnostných dotazníkoch stabilný v čase. Z pohľadu autorov je táto otázka jedna zo zásadných v kontexte skúmania bezobsahového súhlasu v osobnostných dotazníkoch.

Lechner a kol. (2019) vytvorili teoretický model, podľa ktorého tvrdia, že bezobsahový súhlas funguje primárne pomocou dvoch mechanizmov – schopnosť kognitívneho spracovania (pozri tiež Lechner, Rammstedt, 2015) a konformného komunikačného štýlu (pozri tiež Johnson a kol., 2005). Pokúsime sa do tohto modelu pridať aj skresľujúci odpoveďový štýl v smere sociálnej žiaducnosti.

Prvý mechanizmus – schopnosť kognitívneho spracovania môže fungovať kvôli tomu, že keď respondenti nedokážu odpovedať na položky kvôli tomu, že im nerozumejú, radšej automaticky súhlasia (Lechner, Rammstedt, 2015). Takisto môže byť tento mechanizmus prepojený s negatívnym sociodemografickým faktorom bezobsahového súhlasu a to úrovňou vzdelania. Respondenti s nižším stupňom vzdelania môžu často menej jasne chápať položky vo výskume (Billiet, McClendon, 1998; Schaeffer, Presser, 2003; Rammstedt, Danner, Bosnjak, 2017; Lechner a kol., 2019). Lechner a Rammstedt (2015) dodávajú, že by bolo zaujímavé ďalej preskúmať, ktoré kognitívne schopnosti sú prepojené s bezobsahovým súhlasom. Ďalší výskum by sa v tomto smere mohol zamerať na kognitívna reflexia (pozri Frederick, 2005; Kahneman, 2011), aktuálne prevažne operacionalizované metódou CRT od Fredericka (2005) na systém 1 a systém 2, respektíve myslenie rýchle a pomalé. Na základe uvedených zdrojov by sme v tomto prípade predpokladali, že bezobsahový súhlas je viac spojený so systémom 1 a sociálna žiaducnosť so systémom 2.

Druhý mechanizmus fungovania bezobsahového súhlasu, ktorou je konformita predpokladá, že respondent by v situácii, kde by sa mal cítiť konformne mal odpovedať z hľadiska bezobsahového súhlasu vo väčšej miere (Johnson a kol., 2005; Lechner a kol., 2019). V protiklade Morales-Vies, Lorenzo-Seva a Vigil-Colet (2017) tvrdia, že administrovanie dotazníka s inštrukciou pracovného pohovoru by malo znížiť mieru bezobsahového súhlasu. Koncept, podľa ktorého bezobsahový súhlas funguje aj pomocou konformity je v protiklade aj jednej z operacionalizácii sociálnej žiaducnosti – na jej meranie sa používa inštrukcia s pracovným pohovorom (Morales-Vives, Lorenzo-Seva, Vigil-Colet, 2017). Keďže sociálna žiaducnosť je obsahový (Anglim a kol., 2017), zatiaľ čo bezobsahový súhlas má už v názve, že je bezobsahový (Schaeffer, Presser, 2003; Johnson a kol., 2005; Ferrando, Anguiano-Carrasco, 2012), nemal by medzi nimi existovať vzťah, prípadne by mal byť negatívny. Pravdepodobne však u oboch odpovedových štýlov ide o iný druh konformity – zatiaľ čo pri bezobsahovom súhlase je to konformita voči konkrétnej osobe (napríklad výskumníkovi), kedy s ním chce respondent súhlasiť, odpovedanie v smere sociálnej žiaducnosti zase môže spôsobovať konformita voči spoločnosti a jej normám bez ohľadu na konkrétneho človeka/výskumníka.

Pokiaľ však zhrnieme obidva mechanizmy, kognitívne schopnosti, konformitu, obidva odpovedové štýly, bezobsahový súhlas a sociálnu žiaducnosť, je možné vytvoriť teoretický model, respektíve ten existujúci (Lechner a kol., 2019) doplniť. Pokiaľ má respondent vysokú mieru konformity aj kognitívnych zručností, je vyššia pravdepodobnosť, že bude odpovedať v smere sociálnej žiaducnosti, keďže má potrebu byť konformný a zároveň dokáže rozoznať a spracovať obsah položky a spoznať teda, čo je sociálne žiaduce. U respondenta s vysokou mierou konformity a nízkou mierou kognitívnych zručností môžeme skôr predpokladať skreslenie v smere bezobsahového súhlasu, keďže má stále potrebu byť konformný, avšak s určitou pravdepodobnosťou môžeme predpokladať, že pri položkách nerozozná, ktorá odpoveď je sociálne žiaduca a tak bude radšej automaticky súhlasiť. Pokiaľ respondent dosahuje nízku mieru konformity a takisto aj kognitívnych zručností, stále môžeme predpokladať skreslenie v smere bezobsahového súhlasu. Aj keď v tomto prípade nemá respondent už potrebu byť konformný, nedostatok kognitívnych schopností mu nedovolí pochopiť a správne odpovedať na položku, a preto radšej odpovedá súhlasne (prípadne aj nesúhlasne, čo už ide viac v zhode druhej kategórii definícii acquiescence). Ak však má respondent nízku mieru konformity a vysokú mieru kognitívnych zručností, je vyššia pravdepodobnosť, že jeho meranie nebude skreslené ani v jednom z oboch spomenutých smerov, keďže nemá potrebu byť konformný a zároveň dokáže kognitívne spracovať obsah položky a náležite na ňu odpovedať.

V tomto teoretickom modeli by určite mohli figurovať aj iné faktory/mechanizmy (napríklad motivácia respondenta) a s najväčšou pravdepodobnosťou uvedené dva mechanizmy nevysvetľujú celkovú varianciu odlišností v odpovedaní medzi respondentami. Navrhnutý model je však len pokusom o doplnenie už existujúceho modelu od Lechner a kol. (2019), do ktorého sme pridali odpovedový štýl v smere sociálnej žiaducnosti.

Aj napriek tomu, že psychometria alebo psychológia vo všeobecnosti sa témou skresľujúcich odpovedových štýlov zaoberá už relatívne dlhú dobu, vnímame, že v našich podmienkach im nie je venovaná dostatočná pozornosť – najmä acquiescence/bezobsahovému súhlasu. Svedčí o tom aj fakt, že zatiaľ neexistoval slovenský ekvivalent pre termín acquiescence. Aktuálne patria medzi najskúmanejšie odpovedové štýly bezobsahový

súhlas a sociálna žiaducnosť. Zaujímavý je takisto aj model od Lechner a kol. (2019), ktorý vysvetľuje ako a pomocou akých mechanizmov bezobsahový súhlas funguje. Do tohto modelu sme v tomto článku implementovali aj sociálnu žiaducnosť.

LITERATÚRA

ANGLIM, J. – MORSE, G. – DE VRIES, R. – MACCANN, C. – MARTY, A. (2017). Comparing Jo Applicants to Non-applicants Using an Item-level Bifactor Model on the HEXACO Personality Inventory. *European Journal of Personality*, vol. 31, pp. 669-684. ISSN 1099-0984.

BÄCKSTRÖM, M. – BJÖRKLUND, F. (2013). Social Desirability in Personality Inventories: Symptoms, diagnosis, prescribed cure. *Scandinavian Journal of Psychology*, vol. 54, pp. 152-159. ISSN 0036-5564.

BAUMBARTNER, H. – STEENKAMP, J. E. M. (2001). Response styles in marketing research: A cross-national investigation. *Journal of Marketing Research*, vol. 38, no. 2, pp. 143-156. ISSN 0022-2437.

BEUTHNER, CH. – FRIEDRICH, M. – HERBES, C. – RAMME, I. (2018). Examining Survey Response Styles in Cross-cultural Marketing Research: A Comparison Between Mexican And South Korean Respondents. *International Journal of Market Research*, vol. 61, pp. 1-11. ISSN 1470-7853.

BILLIET, J. B. – MCCLENDON, M. J. (1998). On the Identification of Acquiescence in Balanced Sets of Items Using Structural Models. *Advances in Methodology, Data Analysis, and Statistics*, vol. 14, pp. 129-150. ISSN (bez uvedenia).

CAGASAN, L. P. (2016) The Development and Validation of a Filipino Social Desirability Scale. *Philippine Journal of Psychology*, vol. 49, no. 1, pp. 19-42. ISSN 0115-3153.

CAPUTO, A. (2015). The Relationship Between Gratitude and Loneliness: The Potential Benefits of Gratitude for Promoting Social Bonds, *Europe's Journal of Psychology*, vol. 11, no. 2, pp. 323-334. ISSN 1841-0413

COSTA, P. T. – TERRACCIANO, A. – MCCRAE, R. R. (2001). Gender Differences in Personality Traits Across Cultures: Robust and Surprising Findings. *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 81, no. 2, pp. 323-331. ISSN 1037-0022.

CROWNE, D. P. – MARLOWE, D. (1960). A New Scale of Social Desirability Independent of Psychopathology. *Journal of Consulting Psychology*, vol. 24, no. 4, pp. 349-354. ISSN 0095-8891

ČAVOJOVÁ, V. (2019). Načo je dobré vedecké myslenie. In: M. Jurkovič – V. Čavojová – I. Brezina. *Prečo ľudia veria nezmyslom* (s. 183-216). 1. vyd. Bratislava: Premedia, 307 s. ISBN 978-80-8159-757-2.

DANNER, D. – AICHHOLZER, J. – RAMMSTEDT, B. (2015). Acquiescence in personality questionnaires: Relevance, domain specificity and stability. *Journal of Research in Personality*, vol. 57, pp. 119-130. ISSN 0092-6566.

DENISSEN, J. J. A. – GEENEN, R. – VAN AKEN, M. A. G. – GOSLING, S. D. – POTTER, J. (2008). Development and Validation of a Dutch Translation of the Big Five Inventory (BFI). *Journal of Personality Assessment*, vol. 90, no. 2, pp. 152-157. ISSN 1532-7752.

DUNLOP, P. D. – TELFORD, A. D. – MORRISON, D. L. (2012). Not too little, but not too much: The perceived desirability of responses to personality items. *Journal of Research in Personality*. vol. 46, pp. 8-12. ISSN 0092-6566.

FERRANDO, P. J. – ANGUIANO-CARRASCO, C. (2012). Response Certainly, Conscientiousness, and Self-concept Clarity as antecedents of Acquiescence: A prediction model. *Anuario de Psicología*, vol. 42, no. 1, pp. 103-112. ISSN 0066-5126.

FREDERICK, S. (2005). Cognitive Reflection and Decision Making. *Journal of Economic Perspectives*, vol. 19, no. 4, pp 25-42. ISSN 0895-3309.

HALAMA, P. (2011). *Princípy psychologickéj diagnostiky*. 2 vyd. Trnava: Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, 208 s. ISBN 978-80-8082-451-8.

HAVAN, P. – KOHÚT, M. (2019). Social Desirability and Personality Traits BFI-2. In: M. Špajdel (Ed.), *Acta Psychologica Tyrnaviensia 22-23* (s. 37-49). Krakow: Towarzystwo Słowaków w Polsce. 288 s. ISBN 978-83-8111-151-5

HINZ, A. – MICHALSKI, D. – SCHWARZ, R. – HERZBERG, P. Y. (2007). The Acquiescence Effect in Responding to a Questionnaire. *Psycho-Social-Medicine*, vol. 4, pp. 1-9. ISSN 1860-5214.

HOLTGRAVES, T. (2004). Social Desirability and Self-Reports: Testing Models of Socially Desirable Responding. *Personality and Social Psychology Bulletin*, vol. 30, no. 2, pp. 161-172. ISSN 1552-7433.

JAKUBEK, M. – KRAFČÍKOVÁ, M. (2016). Úmyselné skresľovanie odpovedí pri osobnostných dotazníkoch: Možnosť využitia sledovanie pohybov očí. *Testforum*, č. 7, s. 52-63. ISSN 1805-9147.

JOHNSON, T. – KULESA, P. – CHO, Y. I. – SHAVITT, SH. (2005). The Relation Between Culture and Response Styles – Evidence From 19 Countries. *Journal of Cross-cultural Psychology*, vol. 36, no. 2., pp. 264-277. ISSN 1552-5422.

JUHEL, J. – BRUNOT, S. – ZAPATA, G. (2012). Response Distortion on the NEO PI-R among Candidates Taking the Entrance Examination to the National School of Civil Aviation (ENAC-France). *Psychology*, vol. 3, no. 5, pp. 393-398. ISSN 2152-7199.

KAHNEMAN, D. (2011). *Myšlení rychlé a pomalé*. 1.vyd. Brno: Jan Melvil Publishing, 542 s. ISBN 978-80-87270-42-4.

KAMINSKA, O. – FOULSHAM, T. (2013). *Understanding sources of social desirability bias in different modes: Evidence from eye-tracking* (working paper). Essex: ISER Working Paper Series.

KAMINSKA, O. – FOULSHAM, T. (2014). Real-world Eye-tracking in Face-to-face and Web Modes. *Journal of Survey Statistics and Methodology*, vol. 2, pp. 343-359. ISSN 2325-0984.

KING, M. F. – BRUNER, G. C. (2000). Social Desirability Bias: A Neglected Aspect of Validity Testing. *Psychology and Marketing*, vol. 17, no. 2, pp. 79-103. ISSN 0742-6046.

KOHÚT, M. – HALAMA, P. (2019). Gender Differential Item Functioning in Slovak Version of NEO Five Factor Inventory. *Československá psychologie*, r. 63, č. 1, s. 71-83. ISSN 0009-062X.

KONSTABEL, K. – AAVIK, T. – ALLIK, J. (2006). Social Desirability and Consensual Validity of Personality Traits. *European Journal of Personality*, vol. 20, pp. 549-566. ISSN 1099-0984.

LECHNER, C. M. – RAMMSTEDT, B. (2015). Cognitive Ability, Acquiescence, and the Structure of Personality in a Sample of Older Adults. *Psychological Assessment*, vol. 27, no. 4, pp. 1-12. ISSN 1939-134X.

LECHNER, C. M. – PARTSCH, M. V. – DANNER, D. – RAMMSTEDT, B. (2019). Individual, situational, and cultural correlates of acquiescent responding: Towards a unified conceptual framework. *British Journal of Mathematical and Statistical Psychology*, vol. 72, pp. 1-21. ISSN 2044-8317.

MCCRAE, R. R. – TERRACCIANO, A. (2005). Personality Profiles of Cultures: Aggregate Personality Traits. *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 89, no. 3, pp. 407-425. ISSN 1037-0022.

MORALES-VIVES, F. – LORENZO-SEVA, U. – VIGIL-COLET, A. (2017). How response biases affect the factor structure of Big Five personality questionnaires. *Anales de psicología*, vol. 33, no. 3, pp. 589-596. ISSN 1695-2294.

MORTEL, T. F. V. D. (2008). Faking it: social desirability response bias in self-report research. *Australian Journal of Advanced Nursing*, vol. 25, no. 4, pp. 40-48. ISSN 1447-4328.

RAMMSTEDT, B. – FARMER, R. F. (2013). The Impact of Acquiescence on the Evaluation of Personality Structure. *Psychological Assessment*, vol. 25, no. 4, pp. 1137-1145. ISSN 1040-3590.

RAMMSTEDT, B. – DANNER, D. – BOSNJAK, M. (2017). Acquiescence response styles: A multilevel model explaining individual-level and country-level differences. *Personality and Individual Differences*, vol. 107, pp. 190-194. ISSN 0191-8869.

RISEN, J. L. (2016). Believing What We Do Not Believe: Acquiescence to Superstitious Beliefs and Other Powerful Intuitions. *Psychological Reviews*, vol. 123, no. 2, pp. 182-207. ISSN 0033-295X.

ROTH, M. – HERZBERG, P. Y. (2007). The Resilient type: Simply the best or merely an artifact of social desirability? *Psychology Science*, vol. 49, no. 2, pp. 150-167. ISSN 0956-7976.

SCHAEFFER, N. C. – PRESSER, S. (2003). The Science of Asking Questions. *Annual Review of Sociology*, vol. 29, pp. 65-88. ISSN 0360-0572.

SCHMITT, D. P. – VORACEK, M. – REALO, A. – ALLIK, J. (2008). Why Can't a Man Be More Like a Woman? Sex Differences in Big Five Personality Traits Across 55 Cultures. *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 94, no. 1, pp. 168-182. ISSN 1037-0022.

SOTO, CH. J. – JOHN, O. P. – GOSLING, S. D. – POTTER, J. (2008). The Developmental Psychometrics of Big Five Self-Reports: Acquiescence, Factor Structure, Coherence, and Differentiation From Ages 10 to 20. *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 94, no. 4. pp. 718-737. ISSN 1037-0022.

SOTO, CH. J. – JOHN, O. P. (2017). The Next Big Five Inventory (BFI-2): Developing and Assessing a Hierarchical Model With 15 Facets to Enhance Bandwidth, Fidelity, and Predictive Power. *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 113, no. 1, pp. 117-143. ISSN 0022-3514.

TATMAN, A. W. – KREAMER, S. (2014). Psychometric Properties of the Social Desirability Scale-17 with Individuals on Probation and Parole in the United States. *International Journal of Criminal Justice Sciences*, vol. 9, no. 1, pp. 122-130. ISSN 0973-5089.

TETT, R. P. – FREUND, K. A. – CHRISTIANSEN, N. D. – FOX, K. E. – COASTER, J. (2012). Faking on self-report emotional intelligence and personality tests: Effects of faking opportunity, cognitive ability, and job type. *Personality and Individual Differences*, vol. 52, pp. 195-202. ISSN 0191-8869.

VAN HOOFT, E. A. J. – BORN, M. P. (2012). Intentional Response Distortion on Personality Tests: Using Eye-Tracking to Understand Response Processes When Faking. *Journal of Applied Psychology*, vol. 97, no. 2, pp. 301-316. ISSN 0021-9010.

VÝZNAM EMPATIE V KOMUNIKÁCIÍ MEDZI LEKÁROM A PACIENTOM

THE ROLE OF EMPATHY IN DOCTOR-PATIENT COMMUNICATION

Denisa MARCINECHOVÁ, Jitka GURŇÁKOVÁ

Ústav experimentálnej psychológie, Centrum spoločenských
a psychologických vied, Slovenská akadémia vied; Dúbravská cesta
5819/9, 841 04 Karlova Ves, Bratislava;

denisa.marcinechova@savba.sk, jitka.gurnakova@savba.sk

Abstrakt: Dôležitou súčasťou interakcie medzi lekárom a pacientom je ich vzájomná komunikácia. Spôsob, akým lekári so svojimi pacientmi komunikujú, do značnej miery určuje kvalitu ich vzájomného vzťahu a ďalšej spolupráce pri diagnostikovaní a liečbe ochorenia. Pozitívny efekt komunikácie medzi lekárom a pacientom zvyšuje empatia, ktorá sa spája nielen so zlepšením telesných príznakov pacienta, ale aj s jeho pozitívnejším psychickým prežívaním. Pokiaľ empatia na strane lekára absentuje, môže viesť k podávaniu nepresných či neúplných informácií pacientom, k nesprávnemu stanoveniu diagnózy, nedodržiavaniu liečby, medicínskemu pochybeniu, psychickému nepohodliu či dokonca poškodeniu pacienta. Preto je potrebné venovať pozornosť možnostiam praktického rozvoja komunikačných zručností v reálnych a realite blízky simulovaných situáciách.

Kľúčové slová: empatia; komunikácia; lekár; medicína; pacient.

Abstract: Communication is an important aspect of doctor-patient interaction. The way in which doctors communicate with their patients largely determines the quality of their relationship and further cooperation in diagnosing and treating the disease. Empathy increases the positive effect of doctor-patient communication, and it is associated not only with patient's improved physiological symptoms but also with more positive psychological experience of the patient. If the doctor has a lack of empathy, it can lead to inaccurate or incomplete information from the patient, inaccurate diagnosis, worse adherence to treatment, medical errors, psychological distress of the patient or even patient's harm. Therefore, it is necessary to pay attention to the possibilities of practical development of communication skills in real and realistic simulated situations.

Keywords: empathy; doctor; communication; medicine; patient.

Úvod

Tento príspevok približuje rôzne aspekty významu empatie v komunikácii medzi lekármi a ich pacientmi. V prvej časti textu priblížime význam komunikácie v medicíne všeobecne, v druhej časti sa zameriame na význam empatie v komunikácii medzi lekármi a pacientmi. Nakoniec spomenieme rozvíjajúce sa možnosti cieleného tréningu empatie tak u študentov medicíny, ako aj profesionálnych lekárov.

Význam komunikácie v medicíne

Komunikácia s pacientom je považovaná za jednu zo základných medicínskych kompetencií (Brown et al., 2015; Ptáček, 2011; Silverman, Kurtz, Draper, 2013). Správna komunikácia medzi lekárom a pacientom pomáha pri odobratí anamnézy, výmene informácií, môže mať terapeutický účinok na pacienta či dokonca podporiť proces jeho liečby a uzdravovania (Neumann et al., 2011). Niektoré štúdie (Griffin et al., 2004; Stewart et al., 2000) poukazujú na to, že efektívna komunikácia medzi lekárom a pacientom má pozitívny vplyv na niektoré psychosociálne aspekty pacientovho prežívania, napríklad na jeho životnú spokojnosť, depresívne príznaky či úzkosť, ale aj na objektívne merateľné parametre jeho fyzického zdravia – napríklad redukciu symptómov ochorenia, zníženie krvného tlaku či úroveň glukózy v krvi. Efektívnu komunikáciu medzi lekárom a pacientom tak možno považovať za centrálny pilier medicínskej konzultácie, nielen v zmysle okamžitej spokojnosti pacienta, ale aj v zmysle dlhodobých zdravotných dôsledkov (Williams, Weinman, Dale, 1998).

Ak má byť komunikácia medzi lekárom a pacientov efektívna, je potrebné vytvorenie profesionálneho „raportu“ - špecifického terapeutického vzťahu, ktorý je založený na dôvere pacienta k lekárovi a ich vzájomnej spolupráci (Norfolk, Birdi, Walsh, 2007). V kontexte komunikácie medzi lekárom a pacientom sa tak v súčasnosti zdôrazňuje „prístup zameraný na pacienta“ [*patient-centredness* alebo *patient centred care*]. Jeho cieľom je odhaliť nielen objektívne informácie o symptómoch pacientovho ochorenia, ale tiež poskytnúť priestor na vyjadrenie pacientovho subjektívneho vnímania, interpretovania a prežívania jeho vlastných symptómov a/alebo ochorenia (Institute of Medicine, 2001; Illingwort, 2016). Porozumenie

tomu, ako si pacient interpretuje napr. svoje pravidelné bolesti hlavy či závažnosť metabolického ochorenia, umožňuje lekárovi pružne reagovať tak na fyzické, ako aj na psychické potreby pacienta, prispôsobiť im svoju ďalšiu komunikáciu a nasledujúcu liečbu. Liečebné postupy prispôsobené na mieru pacienta zasa zvyšujú nielen jeho subjektívnu spokojnosť, ale aj ochotu dodržiavať predpísanú liečbu a tým, v konečnom dôsledku, aj efektivitu lekárovho úsilia a finančných prostriedkov vynaložených na jeho liečbu. Podmienkou pre adekvátne pochopenie pacientových potrieb je lekárova schopnosť *empatie* (napr. Decety, Fotopoulou, 2015; Linhartová, 2011; Neumann et al., 2011; Pedersen, 2009).

Význam empatie v komunikácii lekár-pacient

Empatiu možno vo všeobecnosti podľa Eisenbergovej (2000) definovať ako pochopenie emócií, reakcií, myšlienok a problémov druhého človeka. V súčasnej medicínskej literatúre sa empatia poníma ako multidimenzionálny konštrukt, obsahujúci nielen afektívnu, ale aj kognitívnu zložku (Williams, 2015). V zdravotníckom kontexte je tak empatia chápaná ako „kognitívna zručnosť, ktorá pomáha porozumieť pacientovej perspektíve, zažiť a následne spätne sprostredkovať toto porozumenie pacientovi“ (Hojat et al., 2001, s. 352). Eisenberg (2000) však upozorňuje na dôležitosť odlišenia empatie od *sympatie*, ktorú chápe ako odlišnú afektívnu odpoveď. Hlavným rozdielom je, že pri sympatii ide o vyjadrenie obáv alebo smútku nad stresujúcou udalosťou (problémom) pacienta, avšak na rozdiel od empatie, daná odpoveď nie je zhodná s tým, čo pacient cíti.

Ako ukázali mnohé štúdie, empatia sa vo vzťahu lekár-pacient prejavuje nielen v zvýšenej spokojnosti pacienta (Zachariae et al., 2003), ale aj v zvýšenej presnosti určenia diagnózy (Coulehan et al., 2001; Larson, Yao, 2005), zvýšenej participácii a edukácii pacienta (Kim, Kaplowitz, Johnston, 2004); a vo väčšej ochote pacienta dodržiavať predpísanú liečbu (DiMatteo et al., 1993).

Keďže mnohé symptómy, s ktorými pacient k lekárovi prichádza, nemusia byť na prvý pohľad zjavné, rýchlosť a presnosť *stanovenia správnej diagnózy* závisí od pacientovej schopnosti a ochoty explicitne ich popísať. Lekárovo prejavu empatie pomáhajú pacientovi prežívať pozitívny

medziludský vzťah, ktorý v ňom vyvoláva *pocit bezpečia* a podporuje ochotu pacienta otvorene s lekárom komunikovať o všetkých svojich (niekedy aj intímnych) ťažkostiach (Neumann et al., 2011, Petrucici et al., 2016; Burks, Kobus, 2012). Lekár tak získava presnejšie informácie, vďaka čomu môže skôr stanoviť správnu diagnózu a následne navrhnúť lepšiu celkovú starostlivosť o pacienta (Burks, Kobus, 2012).

Úspech navrhovanej liečby nezávisí len od rozhodnutia samotného lekára. Priebeh viacerých civilizačných ochorení do značnej miery ovplyvňuje tiež pacientova ochota dodržiavať základné princípy zdravého životného štýlu a liečby, odporúčanej ošetrovujúcim lekárom. Canale et al. (2012) hodnotil prepojenie empatie a zdravotných komplikácií u viac ako 20 000 pacientov s diagnostikovanou cukrovkou typu I a II. Zameriaval sa na špecifické metabolické komplikácie ako ketoacidóza, hyperglykemický hyperosmolárny syndróm či kóma. Objektívne merania preukázali, že pacienti, ku ktorým sa ich lekári správali vo zvýšenej miere empaticky, mali významne lepšie zdravotné výsledky ako pacienti ich stredne alebo len málo empatických kolegov. Autori to vysvetľovali tým, že pokiaľ sa lekár empaticky angažuje voči pacientovi, prehĺbuje to ich vzájomné porozumenie a podporuje dôveru, ktorá sa prejaví v lepšom dodržiavaní liečebného plánu zo strany pacienta. Navyše, empatia, ktorú prejavujú lekári svojim diabetickým pacientom sa demonštruje aj v niektorých psychologických aspektoch pacientovho prežívania, napr. v redukcii jeho psychologického stresu, zlepšení jeho sebaobrazu, zníženej úzkostlivosti či depresívnom prežívaní (Canale et al., 2012; Hojat et al., 2011).

Empatia lekára sa ukázala ako prospešná nielen pri liečbe chronických ochorení, ale aj pri liečbe pacientov s bežným prechladnutím. Výskum Rakela et al. (2009) sa zameriaval na súvislosť empatie so závažnosťou či následnou dĺžkou liečby prechladnutia, prostredníctvom merania rýchlosti reakcie imunitného systému pacienta. Zistilo sa, že tí pacienti, ktorí svojich lekárov vnímali ako empatickejších, vykazovali po 48 hodinách od ich vzájomného stretnutia omnoho väčšiu odozvu cytokínov, ktoré sa uvoľňujú do krvi ako forma imunitnej odpovede v prípade výskytu vírusovej infekcie v organizme. Autori teda poukazujú na to, že empatická komunikácia zo strany lekára má vzťah so zvýšenou imunitnou odpoveďou, ako aj kratším trvaním ochorenia pacienta (Rakel et al., 2009).

Význam empatie v medicínskej komunikácii je pre verejnosť možno najmarkantnejší v kontexte *podávania nepriaznivých správ pacientovi*, napríklad pri oznamovaní práve diagnostikovaného smrteľného ochorenia. Brown et al. (2011) zistili, že len 60% britských pacientov s diagnózou rakoviny, bolo spokojných so spôsobom, ako im bola podaná informácia o ich diagnóze. Za najdôležitejšie prvky tohto rozhovoru boli pacientmi považované: obsah komunikácie, poznanie prognózy a spoluúčasť pri rozhodovaní. Pacienti neboli spokojní, ak bol lekár neempatický či nesrdečný, a naopak oceňovali, ak im bol zo strany lekára poskytnutý priestor prejavíť svoje emócie. Keďže proces odovzdávania nepriaznivých správ považujú mnohí zdravotníci po ľudskej stránke za veľmi náročný, vzniklo pre tento účel viacero odporúčaných postupov. Empatia zo strany lekára je vo väčšine z nich považovaná za esenciálny prvok správneho postupu (Baile et al., 2000; Breaking Bad News...Regional Guidelines, 2003; Narayanan, Bista, Koshy, 2010).

S vyššou empatiou lekára voči pacientovi sa, okrem už zmienených efektov, spája tiež *menší počet sťažností pacientov* na odborné medicínske pochybenia (Hannan et al., 2019). Úlohu tu zohráva napr. schopnosť facilitácie komunikácie, aktívne počúvanie zo strany lekára a pod. Frekvenciu reálnych či pacientom vnímaných pochybení môže ovplyvňovať napr. aj dĺžka času, ktorú venuje lekár pacientovi (Levinson et al., 1997) a množstvo ďalších faktorov. Problematika sťažností a reálnych medicínskych pochybení je však veľmi komplexná. Nie všetky sťažnosti vyplývajú z reálneho odborného pochybenia a nie každé pochybenie si všimne aj samotný pacient. Empatia lekára tu vystupuje len ako jeden z viacerých dôležitých aspektov.

Napriek tomu je zjavné, že lekárova empatia prináša fyzické či psychické benefity pacientom, ale nielen im. Larson a Yao (2005) poukazujú na to, že empaticky sa správajúci lekári prežívajú v pracovnej kariére zvýšenú zmysluplnosť a profesionálnu spokojnosť. Kvalitatívny výskum Shapirovej (2002), ktorého sa zúčastnilo 12 profesionálnych lekárov, zisťoval pohľad lekárov na dôležitosť využitia empatie v praxi, spôsob akým ju svojim pacientom prejavujú, ako aj to, ako vyučujú empatiu svojich študentov. Analýza rozhovorov s lekármi ukázala, že empatia nielen zlepšuje vzťahy s ich pacientami, ale že vďaka nej lekári považujú svoju prácu za viac prospešnú, zaujímavejšiu, príjemnejšiu a menej frustrujúcu, že ich robí

v ich lekárskej praxi lepšími a šťastnejšími. Jeden z participantov popísal empatiu ako „spôsob, ako robiť medicínu ľudskejšou“ (Shapiro, 2002, s. 327).

3 Možnosti vzdelávania a rozvoja empatie u zdravotníkov

Zistenia, vzťahujúce sa k značnému významu empatie v kontakte s pacientmi, poukazujú na potrebu špecifického vzdelávania a tréningu zdravotníckych profesionálov a študentov zdravotníckych odborov v tejto oblasti. Empatia je zručnosť, ktorá sa dá naučiť a zlepšiť prostredníctvom rôznych metód, ako je tréning interpersonálnych zručností, seba-reflexia, konštruktívna kritika či spätná väzba (Kus, Henderson, Batt, 2019). Reiss a Kraft-Todd (2014) publikovali špecifický program na rozvoj empatie u zdravotníkov - *E.M.P.A.T.H.Y.: A Tool to Enhance Nonverbal Communication Between Clinicians and Their Patients*. Okrem toho existujú aj všeobecné manuály a vzdelávacie moduly komunikačných zručností pre zdravotníkov (Calgary Cambridge Guide, s.a.; Kurtz, Silverman, Draper, 2005, Silverman, Kurtz, Draper, 2013), ktorých súčasťou je aj empatia. Aspegren (1999) však vo svojej metaanalýze upozornil na to, že aj keď sa lekári počas kurzov komunikačné zručnosti naučia, pokiaľ nie sú praktikované, môžu byť zabudnuté, čím sa môže zhoršiť kvalita ich práce s pacientom.

Pre rozvoj a udržiavanie komunikačných zručností má okrem reálnej praxe veľký význam aj simulačný tréning zdravotníckych profesionálov, ktorý sa vo forme profesionálnych súťaží a cvičení pre zdravotníckych záchranárov a anesteziológov rozvíja už aj v našich podmienkach (Gurňáková, Gröpel, 2019). Možnosť vyskúšať si vlastné schopnosti v náročných, realite blízky simulovaných situáciách bez reálneho ohrozenia pacienta spolu s konštruktívnou spätnou väzbou o správnosti vlastného postupu, predstavuje najefektívnejšiu príležitosť pre zdokonaľovanie sociálnych i kognitívnych (netechnických) zručností tak u študentov, ako aj u skúsených profesionálov.

Netreba však zabúdať na to, že empatia je len jedným z viacerých dôležitých aspektov komunikácie. Viacerí autori (Aspegren, 1999; Ptáček, 2011; Silverman, Kurtz, Draper, 2013) vo všeobecnosti odporúčajú jasnú a pre pacienta zrozumiteľnú komunikáciu, zahŕňajúcu aj neverbálne prejavy zdravotníka, pričom by sa nemalo zabúdať na empatiu a aktívne počúvanie.

Ptáček (2011) preto upriamuje pozornosť na nutnosť kontinuálneho vzdelávania v oblasti komunikácie či všeobecného kontaktu s pacientom ako neoddeliteľnej súčasti výkonu medicínskej profesie tak z odborného, ako aj z etického hľadiska.

Záver

Význam empatie v komunikácii lekárov s pacientami je mnohostranný. Empatické správanie zdravotníkov sa spája nielen s vyššou spokojnosťou samotných pacientov, ale aj s pocitom zadosťučinenia ich ošetrojúcich lekárov. A čo je podstatné, empatia zdravotníkov preukázateľne prináša benefity aj v rámci fyzických a psychologických aspektov liečby. Viacerí odborníci si uvedomujú potrebu cieľového kultivovania komunikačných zručností, vrátane empatie, a preto edukačné a rozvojové aktivity tohto typu cielene podporujú nielen u študentov medicíny, ale aj u profesionálnych lekárov.

Príspevok je súčasťou riešenia projektu VEGA 2/0070/18 „Kognitívne a sociálne zručnosti podporujúce kvalitu rozhodovania a celkového výkonu práce u členov posádok záchranej zdravotnej služby“

LITERATÚRA

ASPEGREN, K. (1999). Teaching and learning communication skills in medicine: a review-with quality grading of articles. *Medical Teacher*, vol. 21, pp. 563–570. ISSN 1466-187X.

BAILE, W.F. - BUCKMAN, R. - LENZI, R. - GLOBER, G. - BEALE, E.A. - KUDELKA, A. P. (2000). SPIKES – a six-step protocol for delivering bad news: Application to the patient with cancer. *Oncologist*, vol. 5, pp. 302–311. ISSN 1549-490X.

Breaking Bad News ...Regional Guidelines (2003). [online], [citované 02.03.2020]. Dostupné na internete: <https://tinyurl.com/uvga93r>

BROWN, J. - NOBLE, L. M. – PAPAGEORGIU, A. – KIDD, J. (2015). *Clinical Communication in Medicine*. John Wiley & Sons. 264 p. ISBN: 9781118728246.

BROWN, V. - PARKER, P. - FURBER, L. - THOMAS, A. (2011). Patient preferences for the delivery of bad news - the experience of a UK Cancer Centre. *European Journal of Cancer Care*, vol. 20, no. 1, pp. 56–61. ISSN 1365-2354.

BURKS, D. J. - KOBUS, A. M. (2012). The legacy of altruism in health care: the promotion of empathy, prosociality and humanism. *Medical Education*, vol. 46, no. 3, pp. 317–325. ISSN 1365-2923.

Calgary-Cambridge Guide to the medical interview - communication process. (s.a.). [online], [citované 15.03.2020]. Dostupné na internete: https://www.gp-training.net/training/communication_skills/calgary/guide.html

CANALE, S. D. – LOUIS, D. Z. – MAIO, V. - ET AL. (2012). The relationship between physician empathy and disease complications: An empirical study of primary care physicians and their diabetic patients in Parma, Italy. *Academic Medicine*, vol. 87, no. 9, pp. 1243–1249. ISSN 1938-808X.

COULEHAN, J. – PLATT, F. – EGNER, B. - ET AL. (2001). “Let me see if I have this right ...”: Words that build empathy. *Annals of Internal Medicine*, vol. 135. ISSN 1539-3704.

DECETY, J. - FOTOPOULOU, A. (2015). Why empathy has a beneficial impact on others in medicine: unifying theories. *Frontiers in Behavioral Neuroscience*, vol. 8, p. 1-11. ISSN 1662-5153.

DIMATTEO, M. R. - SHERBOURNE, C. D. - HAYS, R. D. - ORDWAY, L. - KRAVITZ, R. L. - MCGLYNN, E. A. (1993). Physicians' characteristics influence patients' adherence to medical treatment: Results from the medical outcomes study. *Health Psychology*, vol. 12, pp. 93–102. ISSN 0278-6133.

EISENBERG, N. (2000). Emotion, regulation, and moral development. *Annual Review of Psychology*. vol. 51, pp. 665-697. ISSN 0066-4308.

GRIFFIN, S. J. – KINMOUTH, A. – VELTMAN, M. – GRANT, J. – STEWART, M. (2004). Effect on Health-Related Outcomes of Interventions to Alter the Interaction Between Patients and Practitioners: A Systematic Review of Trials. *The Annals of Family Medicine*, vol. 2, no. 6, pp. 595–608. ISSN 1544-1717.

GURŇÁKOVÁ, J. – GRÖPEL, P. (2019) Prior Participation in Simulation Events is Associated with Insimulation Team Performance Among Emergency Medical Services Professionals. *Simulation in the Healthcare*, vol.14, no. 4, pp. 235-240. ISSN 1559-713X.

HANNAN, J. - SANCHEZ, G. - MUSSER, E. D. - WARD-PETERSON, M. - AZUTILLO, E. - GOLDIN, D., FOSTER, A. (2019). Role of empathy in the perception of medical errors in patient encounters: a preliminary study. *BMC Research Notes*, vol. 12, no. 1. ISSN 1756-0500.

HOJAT, M. – LOUIS, D. Z. – MARKHAM, F. W. – WENDER, R. – RABINOWITZ, C. – GONNELLA, J. S.(2011). Physicians' empathy and clinical outcomes for diabetic patients. *Academic Medicine*, vol. 86, no. 3, pp. 359–364. ISSN 1938-808X.

HOJAT, M. - MANGIONE, S. - NASCA, T.J. - COHEN, M.J.M. - GONNELLA, J.S. - ERDMANN, J.B. - MAGEE, M. (2001). The Jefferson Scale of Physician Empathy: development and preliminary psychometric data. *Educational and Psychological Measurement*, vol. 61, no. 2, pp. 349–365. ISSN 1552-3888.

ILLINGWORTH, R. (2015). Patient-Centredness. In: J. Brown – L. M. Noble – A. Papageorgiou – J. Kidd (Eds.). *Clinical Communication in Medicine*. (pp. 40-49). John Wiley & Sons. 264 pp. ISBN: 9781118728246.

INSTITUTE OF MEDICINE. (2001). *Crossing the Quality Chasm: A New Health System for the 21st Century*. Washington, DC: National Academies Press; 337 p. ISBN 0-309-07280-8.

KIM, S.S. – KAPLOWITZ, S. – JOHNSTON, M. V. (2004). The effects of physician empathy on patient satisfaction and compliance. *Evaluation & the Health Professions*, vol. 27, pp. 237–251. ISSN 1552-3918.

KURTZ, S. - SILVERMAN, J. - DRAPER, J. (2005). *Teaching and learning communication skills in medicine*. Oxford, San Francisco: Radcliffe Publishing. 388p. ISBN 978-1857756586.

KUS, L. - HENDERSON, L. - BATT, A. M. (2019). Empathy in paramedic practice: an overview. *Journal of Paramedic Practice*, vol. 11, no. 4, pp. 1–5. ISSN 2041-9457.

LARSON, E. B. - YAO, Y. (2005). Clinical empathy as emotional labor in the patient–physician relationship. *JAMA: The Journal of the American Medical Association*, vol. 293, pp. 1100–1106. ISSN 1538-3598.

LEVINSON, W. - ROTTER, D. - MULLOOLY, J. P. – FRANKEL, R. – DULL, V. T. (1997). Physician-Patient Communication The Relationship With Malpractice Claims Among Primary Care Physicians and Surgeons. *JAMA: The Journal of the American Medical Association*, vol. 277, no. 7, 553. ISSN 1538-3598.

LINHARTOVÁ, V. (2011) Empatia, její význam a formy. In Ptáček, R. - Bartůněk, P. a kol. (Eds.) *Etika a komunikace v medicíně* (s. 71-77). Grada Publishing. 529 s. ISBN 978-80-247-7267-7.

NARAYANAN, V. – BISTA, B. – KOSHY, C. (2010). ‘BREAKS’ Protocol for Breaking Bad News. *Indian Journal of Palliative Care*, vol. 16, no. 2, pp. 61-65. ISSN 19983735.

NEUMANN, M. - EDELHÄUSER, F. - TAUSCHEL, D. - FISCHER, M. R. - WIRTZ, M. - WOOPEN, C. - SCHEFFER, C. (2011). Empathy Decline and Its Reasons: A Systematic Review of Studies With Medical Students and Residents. *Academic Medicine*, vol. 86, no. 8, pp. 996–1009. ISSN 1040-2446.

NORFOLK, T. – BIRDI, K. – WALSH, D. (2007). The role of empathy in establishing rapport in the consultation: a new model. *Medical Education*, vol. 41, pp. 690–697. ISSN 1365-2923.

PEDERSEN, R. (2009). Empirical research on empathy in medicine - A critical review. *Patient Education and Counseling*, vol. 76, no. 3, pp. 307–322. ISSN 0738-3991.

PETRUCCI, C. – CERRA, C. L. – ALOISIO, F. – MONTANARI, P. – LANCIA, L. (2016). Empathy in health professional students: A comparative cross-sectional study. *Nurse Education Today*, vol. 41, pp.1–5. ISSN 0260-6917.

PTÁČEK, R. (2011) Komunikační dovednosti v medicíně. In Ptáček, R. - Bartůněk, P. a kol. (Eds.) *Etika a komunikace v medicíně* (s.59-70). Praha: Grada Publishing. 529 s. ISBN 978-80-247-7267-7.

RAKEL, D. P. – HOEFT, T. J. – BARRETT, B. P. – CHEWNING, B. A. – CRAIG, B.M. – NIU, M. (2009). Practitioner empathy and the duration of the common cold. *Family Medicine*, vol. 41, pp. 494 –501. ISSN 0742-3225.

RIESS, H. - KRAFT-TODD, G. (2014). E.m.p.a.t.h.y. *Academic Medicine*, vol. 89, no. 8, pp. 1108–1112. ISSN 1040-2446.

SHAPIRO, J. (2002). How Do Physicians Teach Empathy in the Primary Care Setting? *Academic Medicine*, vol. 77, no. 4, pp. 323–328. ISSN 1938-808X.

SILVERMAN, J. - KURTZ, S. - DRAPER, J. (2013). *Skills for Communicating with Patients*. 3. edit. London: Radcliffe Publishing, 293 p. ISBN: 978-1-84619-365-1.

STEWART, M. - BROWN, J. B. – DONNER, A. - ET AL. (2000). The impact of patient-centered care on outcomes. *Family Practice*, vol. 49, pp. 796–804. ISSN 0263-2136.

WILLIAMS, B. - BOYLE, M. - FIELDER, C. (2015). Empathetic attitudes of undergraduate paramedic and nursing students towards four medical conditions: A three-year longitudinal study. *Nurse Education Today*, vol. 35, no. 2, pp. 14-18. ISSN 0260-6917.

WILLIAMS, S. – WEINMAN, J – DALE, J. (1998). Doctor-patient communication and patient satisfaction: a review. *Family Practice*, vol. 15, no. 5, pp. 480–492. ISSN 0263-2136.

ZACHARIAE, R. - PEDERSEN, C.G. - JENSEN, A. B. - EHRNROOTH, E. - ROSSEN, P. B. - VON DER MAASE, H. (2003). Association of perceived physician communication style with patient satisfaction, distress, cancer-related self-efficacy, and perceived control over the disease. *British Journal of Cancer*, vol. 8, pp. 658–665. 15321827.

Mária Dėdov - Ingrid Halszov - Zuzana Lopatkov (zost.)
DOCTORANDORUM DIES 2020
Vydanie prv

Recenzenti: prof.PhDr.Marta Dobrotkov, CSc.
 Mgr.Jitka Gurakov, PhD.
 prof. Peter Halama, PhD
 doc.Mgr.Ingrid Halászová, PhD.
 prof.ThDr.Mgr.Helena Hrehov, PhD.
 doc.Mgr.Miloš Marek, PhD.
 doc.PhDr.Eva Orbanová, PhD.
 prof.PhDr.Vladimír Rábik, Phd.

Vydavateľ:  Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave

 Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, 2020

ISBN 978-80-568-0260-1

